A black and white photograph of a grand, ornate interior space, likely a grand staircase or a large hall. The architecture is highly detailed, featuring multiple levels of stone steps, ornate wrought-iron railings, and several tall, fluted columns with decorative capitals. The lighting is dramatic, highlighting the textures and curves of the architecture.

Szerkesztette

MEGYERI-PÁLFFI
ZOLTÁN

Épített
közigazgatás

GONDOLAT

Jogtörténeti
Értekezések 66.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 66.

Sorozatszerkesztő
MEZEY BARNA

MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN (szerk.)

Épített közigazgatás

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 66.

A kötet a Magyar Kutatási Hálózat tagjaként az ELTE Magyar Állam- és Jogi történelmi Tanszékén működő HUN-REN-ELTE Jogi történelmi Kutatócsoport programja keretében jelenik meg.

mtajogtortenet.elte.hu

A kötetet lektorálta
BELIZNAI KINGA

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2024

© Szerkesztő, 2024

www.gondolatkiado.hu

facebook.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István

Borítóterv, tördelés Lipót Éva

A borító a Steindl Imre tervei alapján 1875-re elkészült pesti

Új Városháza lépcsőházáról, Klósz György által készített fényképfelvétel

(Budapest Főváros Levéltára / Klósz György fényképei,

Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.07.188, Fortepan 82512)

felhasználásával készült.

ISBN 978 963 556 572 6

ISSN 0134-0026

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
Bathó Gábor MINISZTÉRIUMOK „TÉRNYERÉSE” A minisztériumi épületek megszerzéséhez kapcsolódó jogi konstrukciók, 1848–1944	9
Brunner Attila NAGYKÖZSÉGI NAGYBERUHÁZÁSOK Községházak 1900–1910 körül Kecskemét vonzáskörzetében	25
Heil Kristóf Mihály AZ INFRASTRUKTÚRA-FEJLESZTÉSEL KAPCSOLATOS VITÁK A REFORMKORBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL NÓGRÁD VÁRMEGYÉRE (1831–1832)	47
Megyeri-Pálffi Zoltán FÖRDULATOK A PESTI ÚJ VÁROSHÁZA LÉTESÍTÉSÉBEN	63
Völgyesi Levente IDEGEN JOGRENDSZEREK HATÁSA A MAGYAR ÉPÍTETT KÖRNYEZET VÉDELMENEK JOGSZABÁLYI ÉS INTÉZMÉNYI HÁTTERÉRE	81
JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK	103

ELŐSZÓ

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés időszaka tagadhatatlanul „izgalmas” és fordulatos periódus, hiszen nemcsak a két államfél közötti közjogi viszonyok rendeződtek ekkor, hanem a Magyar Királyságban is elindulhattak azok a folyamatok, amelyek nyomán létrejöhetett a modern államszerkezet, az a polgári berendezkedés, amelynek magjait az 1848. márciusi törvényhozás vetette el.

Az alkotmányos változások között jelentős hangsúlyt kap és kapott az 1869. évi IV. törvénycikk, amely a bírói hatalom gyakorlásáról szólva realizálta az államhatalmi ágak megosztásának elvét. Ez a sokat emlegetett alkotmánytörténeti pillanat óriási változásokat hozott a korabeli államszervezet alakításában: valóban elvált egymástól az igazságszolgáltatás és a közigazgatás. Ezeknek fejlődése külön utakon folyt tovább, s minden, a szervezethez kapcsolódó kérdéskör önálló módon került rendezésre.

A strukturális változásokhoz fűződő részelemek között számos olyan merült fel, amelyek a működéshez elengedhetetlenek. Így nem volt elegendő jogszabályi szinten rendezni az újonnan létrehozandó vagy átalakítandó szervezeti egységeket, hanem a személy(zet)i és a dologi háttérrel is meg kellett teremteni. Ez utóbbihoz kapcsolódik az épített környezet alakítása, tehát a szervezetrendszer működéséhez elengedhetetlen, megfelelő fizikai környezet kialakítása: székházak, hivatalok, községházák, városházák építése. S ezek mellett azok a tényezők, amelyek a jól működő közigazgatás egyik alapját jelenthetik, mint például a közlekedési infrastruktúra kialakítása.

A megfelelő háttér megteremtésének igazságszolgáltatási vetületéről az utóbbi évek bíróságtörténeti kutatásai – és e kötet témakörében első elemnek tekinthető, *Ábrázolt és épített jog* című, 2021-ben megjelent kötet¹ – egyre színesebb képet adnak, míg a bíraskodástól elváló, a végrehajtói tevékenységbe tartozó közigazgatás modernizációs folyamataiba e tanulmánykötet kíván

¹ MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *Ábrázolt és épített jog*. (Jogtörténeti Értekezések 53.) Budapest, 2021. Gondolat Kiadó.

betekintést adni. Az itt bemutatott változások az „épített közigazgatás” korszerűsítésének több periódusát is felölelik, de leginkább a 19. század kerül terítékre, azon belül is a reformkor, mintegy előzmény, s polgári korszak, a nagy változások kora.

A kötet a szerzők alfabetikus sorrendjében tartalmazza a témához kapcsolódó tanulmányokat. Az első Bathó Gábor tollából született, amely a polgári korszak minisztertanácsi jegyzőkönyvei alapján feltárja azt, hogy milyen módon rendezték, illetve igyekeztek rendezni az egyes tárcák a hivatali szervezetük elhelyezését. A tanulmány jól rávilágít arra, hogy a végrehajtó hatalom tevékenységi körében a közigazgatás csúcsszervei számára is elengedhetetlen a megfelelő minisztériumi épület.

A közigazgatás alsó szintjének építkezéseit tárja fel Brunner Attila tanulmánya, amely a nagyközségi beruházások, s azokon belül is a székházépítések folyamatait világítja meg. A szerző egyaránt figyelembe vesz építésztörténeti és közigazgatás-történeti vonatkozásokat. Ez utóbbiak a nagyközségek székházainak funkcionális kialakításának és a szervezeti igényeknek az összecsengéséből olvashatók ki.

Heil Kristóf Mihály a reformkorba kalauzol írásával, amelyben a vármegyei útépítés mint a kereskedelem, gazdaság működését – s egyúttal a közigazgatás hatékonyságát – biztosító eszköz. Ennek a feladatnak a fontosságát világítja meg a nógrádi folyamatokon keresztül.

Megyeri-Pálffi Zoltán tanulmányában annak az „alkotmányos fordulatnak” a hatását vizsgálja, amely 1869-ben, illetve azt követően következett be azzal, hogy a jogalkotó elválasztotta egymástól az igazságszolgáltatási és közigazgatási tevékenységeket, s a királyi bíróságok felállításával állami, központi kézbe vette a bíráskodást. Az éppen a városi törvényszék építéséről döntő Pest városát e fordulat arra készítette, hogy változtasson a terveken, így igazságszolgáltatási épület helyett közigazgatásit épített: az Új Városházát.

Völgyesi Levente tanulmánya zárja az írások sorát. A dolgozat egyfajta kerete és lekerekítése a témáknak azzal, hogy az épített környezet védelmének jogi szabályozástörténetét tárja fel, figyelembe véve a külföldi megoldások hazai hatásait. A feldolgozásnak köszönhetően az időközben értékévé vált épületek – köztük számos közigazgatási rendeltetésű – védelmének időben változó lehetőségeire pillanthatunk rá, egészen a 20. század második feléig.

Valamennyi tanulmányból kiolvasható a „tudományköziség”, azaz az inter- és multidiszciplináris jelleg, amely elengedhetetlen akkor, amikor az építés és az adminisztráció, az „épített közigazgatás” összefüggéseit vizsgáljuk.

A szerkesztő

Bathó Gábor*

MINISZTERIUMOK „TÉRNYERÉSE”

A minisztériumi épületek megszerzéséhez kapcsolódó jogi konstrukciók, 1848–1944

1. Általában a minisztériumok elhelyezéséről

A minisztertanácsi jegyzőkönyveket olvasva nem meglepő tapasztalatot szerezhet a kutató: a minisztériumok elhelyezésének kérdésével rengetegszer foglalkozott a kormány a minisztertanácsi üléseken. A kérdés természetesen rendkívül fontos, hiszen – gondolhatnánk – megfelelő elhelyezés hiányában a minisztériumok nem működhettek vagy nem működhettek megfelelően. Ezért új minisztériumi épületek megszerzése vagy a régiók átalakítása az egész vizsgált időszakban folyamatosan a minisztertanács napirendjén lévő kérdés, visszatérő téma és állandó vita volt.

Ezt illusztrálja, hogy a dualizmus és a két világháború közötti időszak minisztertanácsai előtt összesen közel húsz alkalommal szerepelt a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi vagy a Földművelésügyi Minisztérium (vagy jogutódai) épületeinek kérdése. Több mint tíz alkalommal hozott döntést a minisztertanács a Honvédelmi Minisztérium céljára szolgáló épületek valamelyikének kérdéséről. Közel tízszer tárgyalták a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és az Igazságügyminisztérium épületeinek kérdéseit.

Jellemző ezekre a minisztertanácsi előterjesztésekre, hogy az előterjesztő általában hosszasan és részletesen mutatta be a problémát, gyakran túldramatizálva a helyzetet.¹ (Érdekesség, hogy a mindig szűkszavú minisztertanácsi jegyzőkönyvek a minisztériumi épületekkel kapcsolatos előterjesztések esetében részletesen, néha szó szerint jegyezték fel az előterjesztő szavai és az azt követő esetleges vitát.) Gyakori ok volt,

* Bathó Gábor PhD, adjunktus Nemzeti Közszolgálati Egyetem Állam- és Jogi Történeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0001-7068-2105

¹ BATHÓ Gábor: *A kormány szerkezete és működése. A minisztertanács működésének gyakorlata 1867 és 1944 között.* Budapest, 2020. Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatási Továbbképzési Intézet, 48. p.

amelynek a minisztériumi épületek bővítéséhez, átalakításához vagy esetleg új minisztériumi épület „szolgálatba állításához” (vétel, bérlet vagy új épület) kellett vezetnie, hogy nem megfelelőek a munkakörülmények, illetve a lakhatási körülmények. Az 1889. február 3-i minisztertanácsi ülésen például Csáky Albin gróf, az új vallás- és közoktatásügyi miniszter elmondta, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium épülete „oly rossz, az életbiztonságot veszélyeztető állapotban van, hogy multhatatlanul szükséges azt helyreállíttatni.”² Az is gyakran jelentett problémát, hogy olyan épületeket használtak a minisztérium céljaira, amelyek eredetileg nem irodai célra készültek, hanem lakáscélt szolgáltak, például bérpaloták voltak.³ Több alkalommal arra panaszkodtak a miniszterek, hogy az irodai munkát nem tudták jól megszervezni, mivel a minisztérium több, egymástól távol lévő épületben kényszerült működni. Bár a Monarchia időszakában több alkalommal is jelentős mértékű ingatlanfejlesztést hajtottak végre, a minisztériumok szétagoltsága újra és újra visszatérő probléma volt. Ennek alapvető oka az volt – ahogyan erre Magyary Zoltán rávilágított –, hogy a magyar közigazgatásban dolgozók számának jelentős növekedése történt meg az 1890-es évektől. Meglátása szerint, ha ebben az időben a közigazgatás felelős vezetői a közigazgatási dolgozók munkaidejét növelték volna napi öt órától napi hét órára, és a közigazgatási dolgozók létszámának növeléséhez csak akkor járultak volna hozzá, ha a feladatot más módon nem lehetett volna megfelelő minőségben elvégezni, akkor nem került volna sor a hivatali épületek számának és méretének – így szükségtelen – növelésére. Mivel az akkori felelős vezetők – Magyary szerint – könnyen hozzájárultak a közigazgatási személyzet létszámának növeléséhez, ez együtt járt a személyi kiadások jelentős növekedésével; és nemcsak a kiadások nőttek, hanem az új hivatali épületeket úgy kellett méretezni és megtervezni, hogy azokban a nagyobb hivatali személyzet napi öt órában tudjon dolgozni. Ha kisebb létszámú hivatali személyzetre és napi hét órás munkaidőre méretezték volna ezeket az épületeket, fenntartásuk nem jelentett volna olyan nagy – szükségtelennek

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) W12 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K27) 1867–1944. 1889. február 3. (2. ülés)

³ Vö. SZÉKELY Márton – MARÓTYZ Katalin: Magyar közigazgatási épületek pályázatai a dualizmus korában. Stílusirányzatok a Földművelésügyi Minisztérium 1907-es átépítési tervpályázatán. *Építés-Építészettudomány*, 2019. 1–2. sz. 103–133. p.; MACYAR Zsóka: A kormányzati épületek és a „kormányzati negyed”. In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó, 541–559. p.; MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: A közigazgatási szervek épületei Magyarországon és külföldön. In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó, 560–603. p.; MARÓTYZ Katalin: A historizmus léptékváltó építkezései a budai polgárvárosban. *Építés – Építészettudomány*, 2023. 1–2. sz. 39–49. p. DOI: 10.1556/096.2023.00093

tűnő – többletköltséget. Ennek a hozzáállásnak a következményei még az 1930-as években is érezhetőek voltak.⁴

A minisztériumi épületpark bővítésével kapcsolatos minisztertanácsi jegyzőkönyveket olvasva szemet szúrhat mindenkinek az az eshetőségesség, amely ezeknek a beruházásoknak a megkezdését jellemzi. Úgy tűnik, hogy nem a hatékonyság, a szükségesség vagy a kényszer, hanem a lehetőségek felmerülése vezérelte a minisztériumi épületekkel kapcsolatos kormányzati álláspontot. Ezért gyakori, hogy a felmerülő költségeknél a kulcsszó az „előirányzat nélküli kiadás”, azaz költségvetésben előre nem tervezett tétel. Nem találtam nyomát annak, hogy a minisztériumi épületek fejlesztése egy hosszú vagy legalább középtávú terv vagy program alapján történt volna, egy kivételtől eltekintve. Ezt a programot ez a tanulmány a későbbiekben ismerteti. Ahogyan erre a tanulmány majd egy-egy példát bemutat, még abban az esetben sem tervezték a költségvetésbe a minisztériumi épület megszerzését vagy építését, ha arra egyébként lehetőség kínálkozott volna.

2. Alkalmazott jogi konstrukciók

Ahogyan – kevés meg nem valósult kivételtől eltekintve – nem készültek tervek a minisztériumi épületpark rendezésére, ugyanúgy nem volt egységes koncepció arra vonatkozóan, hogy milyen jogi konstrukcióban kell egy-egy új minisztériumi terület megszerzését rendezni. Így – a jogi keretek adta lehetőségeket kimerítve – szinte minden esetben eltérő megoldással találkozhatunk. A fizikai lehetőségek valamelyest határt szabnak a lehetőségeknek: vagy új épület építéséről, vagy meglévő épület valamilyen jogcímen történő használatáról, bővítéséről vagy átalakításáról lehetett szó.

Találkozhatunk – az egyszeri kiadás nagy összege miatt ritkán – egyszerű adásvétellel, melynek során az állam minisztériumi épület céljára megvásárolt egy már meglévő épületet. Erre remek példa a Honvédelmi Minisztérium bővítése az 1880-as évek második felében. Fejérváry Géza honvédelmi miniszter a székház mellett lévő épület megvásárlását javasolta a Honvédelmi Minisztérium céljaira az 1885. június 9-i minisztertanácsi ülésen. A miniszter felhatalmazást kért az épülettel kapcsolatos „alkudozás” lefolytatására, és ennek sikeressége esetén az épület megvásárlására. A minisztertanács ehhez a felhatalmazást megadta.⁵ Az 1886. január 2-i minisztertanácson a honvédelmi

⁴ Magyary Zoltán 1932-es racionalizálási programja. In CSIZMADIA Andor (szerk.): *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarországon*. Budapest, 1979. Gondolat, 443. p.

⁵ MNL OL W12 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K27) 1867–1944. 1885. június 9. (13. ülés)

miniszter előadta, hogy azt az épületet, amelynek megvásárlására az iménti minisztertanácsi ülésen felhatalmazást kapott, a tulajdonos túlzott követelése miatt nem vette meg. Megállapodást kötött azonban egy másik, szintén a honvédelmi miniszteri palota mellett lévő épületre. Ennek megvásárlására kérte a minisztertanács felhatalmazását.⁶ A kérdés újra felmerült az 1886. december 4-i minisztertanácsi ülésen. A honvédelmi miniszter felhatalmazást kapott a minisztertanácstól, hogy a Honvédelmi Minisztériummal szomszédos ingatlant megvásárolja, és az ezzel kapcsolatos törvényjavaslatot az országgyűlésnek benyújtsa.⁷ E felhatalmazás és törvényjavaslat alapján született meg a *honvédelmi ministerium elhelyezésére szolgáló államépülettel szomszédos teleknek és az azon levő épületnek megvételéről* szóló 1887. évi VII. törvénycikk. Nem volt vitamentes a törvény elfogadása a képviselőházban, még részbeni ellenzéki támogatás mellett is igen hosszasan vitatkoztak róla. Egyrészt felrótták a honvédelmi miniszternek, hogy kész tények elé állította a képviselőházat (megjegyzendő, hogy nemcsak a képviselőházat, hanem az itt említett korábbi minisztertanácsi jegyzőkönyvből kitűnően a kormányt is), amikor már az ingatlan megvásárlásával kapcsolatban az eladóval megállapodott. Másrészt azt vetették az egész kormány szemére, hogy az ilyen minisztériumi építkezések általában időben elhúzódnak, a tervezett költségeket szinte mindig kétszeresen-háromszorosan túllépik.⁸ A törvénycikk részletesen és hosszú távon rendezi a minisztériumi ingatlanvásárlás költségeinek fedezetét.⁹ Megjegyzendő, hogy valójában nem is lett volna szükség ennek a külön törvénynek az elfogadására, hiszen az 1887. évi költségvetés tárgyalása éppen folyamatban volt, így akár abban is rögzíthették volna ezt a tranzakciót, illetve annak a fedezetét.

Természetesen lehetőség volt minisztériumi célra irodákat vagy akár teljes épületeket is bérelni, ahogyan ez manapság is igen elterjedt. Így nem volt szükség arra, hogy az állam felvállalja az egy-egy irodaépület tulajdonlásából eredő terheket, hanem élvezhette a bérlői státusz előnyeit,

⁶ Uo. 1886. január 2. (1. ülés)

⁷ Uo. 1886. december 4. (32. ülés)

⁸ *Képviselőházi Napló*. 1884. XIV. k. 289–297. p.

⁹ 1887. évi VII. törvénycikk *a honvédelmi ministerium elhelyezésére szolgáló államépülettel szomszédos teleknek és az azon levő épületnek megvételéről*

„1. § A honvédelmi ministerium elhelyezésére szolgáló államépülettel szomszédos (a budai 7. számú telekjegyzőkönyvben irt 38. helyrajzi és 218. régi összeirási számú) teleknek és az azon levő épületnek megvétele ezennel engedélyeztetik; s a honvédelmi minister felhatalmaztatik, hogy az e célra szükséges 43,000 forintnyi vételár fedezése végett, a Ludovika-akadémiai alap rendelkezésre álló tőkéit, a mondott 43,000 forint erejéig kölcsönkép igénybe vehesse.

2. § A Ludovika-akadémiai alaphól ekként kölcsönvett 43,000 forint tőkeösszeg, 5% kamatozás és 3/4% tőketörlesztés mellett, az 1887-ik évi január 1-ső napjától kezdődőleg, 41 1/2 éven át 2,472 forint 50 kr. évi összeggel fizettetik vissza; mely 2,472 forint 50 kr. a honvédelmi ministerium költségvetésében »központi igazgatás« czim alatt felvételik.”

többek között az évenként jól tervezhető bérleti díjat. Nem mellesleg nem terhelte a költségvetést egyszeri nagy kiadással, ami egyébként az ellenzék és a közvélemény szemében jelentős hátrány lett volna. A bérletnek alapvető hátránya volt, ami többször megjelent a minisztertanácsi üléseken mint rendezést igénylő probléma, hogy a gyakran határozott idejű bérletek lejártát követően a tulajdonos – kihasználva helyzetét – többször csak a bérleti díj jelentős emelését követően volt hajlandó meghosszabbítani a bérletet.

Már a minisztertanács 1869. április 13-i ülésen napirendre kerültek a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium számára bérelt épületek költségei, illetve ennek kiváltására Budán a Lánchíd hídfője mellett épült Barber-féle ház megvételére. A minisztertanácsi ülésen nemcsak a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium hivatali helyiségeiről tett beszámolót a miniszter, hanem általában a Budán található minisztériumi helyiségek helyzetéről. A közmunka- és közlekedésügyi miniszter elpanaszolta, hogy a minisztérium szervezeti egységeinek helyiségei szétszórva találhatók meg a városban és kicsik is, ennek következtében a céljuknak nem felelhetnek meg. Bár a miniszter tudatában volt annak, hogy a belügyminiszter és a pénzügyminiszter dolgoztak a minisztériumok megfelelő elhelyezésének kérdésén, azonban „egy igen kedvező alkalom nyílik.” A közlekedési miniszter egy épületben szerette volna tudni a minisztériumát az eddigi hat helyett. A bérleti díjakat taglaló, részletes beszámolót követően azt a javaslatot tette, hogy a Lánchíd budai hídfőjénél újonnan épülő házat vásárolja meg a kormány a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium szervezeti egységei részére, valamint a miniszter hivatali lakásának céljára. Miután Mikó Imre miniszter levezette a ház megvásárlásának banki konstrukcióját, illetve azt, hogy ezen mennyit takarítana meg az állami költségvetés, a minisztertanács támogatta a ház megvásárlását.¹⁰

Az 1910. április 16-i minisztertanácsi ülésen a vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslata jól mutatja a bérletalapú konstrukció fonákját. Az időközben bekövetkezett bérletdíj-emelések és az egyes szervezeti egységeknek hat különböző helyen való elhelyezése elengedhetlenné tette, hogy a miniszter két, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal szomszédos épület kibérlése iránt tegyen javaslatot. A minisztertanács támogatta a miniszter előterjesztését¹¹ úgy, hogy ekkor még a miniszter nem tájékoztatta a kormányt a későbbi terveiről. Eszerint az új bérlemények nagyobb mérvű átalakítására tett javaslatot a miniszter, amit a minisztertanács – talán már kényszerből – szintén jóváhagyott.¹²

¹⁰ MNL OL W12 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K27) 1867–1944. 1869. április 13. (24. ülés)

¹¹ Uo. 1910. április 16. (13. ülés)

¹² Uo. 1910. július 12. (25. ülés)

Ugyancsak kézenfekvő megoldás volt új minisztériumi épületet építtetni vállalkozási szerződés keretében. Ennek hátulütője az volt, hogy a kormánynak vállalnia kellett az egyszeri nagyobb összegű kiadást. Ez különösen olyan időszakokban volt nehéz, amikor a kormány a takarékoságot, a költségcsökkentést hangsúlyozta (ilyen igen gyakran volt), vagy akkor, amikor mások voltak a prioritások vagy másnak kellett volna lennie (például háborús időszakokban). Ahogyan az alábbi példákban látni fogjuk, még az új épületek emelése esetében is kevésbé a tervezés, mint inkább a régen fennálló probléma megoldására kínálkozó lehetőségek irányították a kormány döntéseit. A másik szempont az volt, amit a minisztertanács a döntéseinél követni látszott, hogy minél inkább el tudják kendőzni azt a tényt, hogy egy új épület jelentős kiadást jelent. Így megragadták a lehetőségeket a részletekben történő (több költségvetést terhelő) kifizetésekre, illetve a fizetési halasztásokra, a költségek minél hosszabb idő alatt történő megtérítésére.

Ezt mutatja az 1877. március 27-i minisztertanácsi ülés, ahol a pénzügyminiszter előadta, hogy egy ajánlat érkezett hozzá, amely szerint egy vállalkozó megfelelő minisztériumi-hivatali épületeket építené, amelynek költségeit az állam a korábbi bérleti díjnak megfelelő mértékben évente törleszthetné. A minisztertanács helyesnek találta az elképzelést, és felhatalmazta a pénzügyminisztert, hogy részletesebb tárgyalásokat folytasson, és felkérte a közmunka- és közlekedésügyi minisztert és az igazságügy-minisztert, hogy a tárgyalásokhoz a szükséges hivatali helyiségekről, valamint a fizetett bérleti díjakról a pénzügyminiszternek adatokat szolgáltatson.¹³ Az 1877. június 11-i minisztertanácsi ülésen a pénzügyminiszter a korábbi minisztertanácsi határozatra reflektált. A tárgyalásokat megkezdte, a minisztertanács pedig továbbra is támogatásáról biztosította.¹⁴ Hasonló esettel találkozhatunk az 1882. augusztus 14-i minisztertanácsi ülésen, ahol a miniszterelnök ismertette Feszty Adolf ajánlatát, aki a még mindig bérleményekben működő minisztériumok számára állandó épületeket épített volna, amelyeket azonnal az állam tulajdonába is adott volna azzal, hogy 32 éven át ugyanannyit törleszt az állam, mint amennyit addig bérleti díjként fizetett. A minisztertanács – mint addig is mindig – most is elfogadta és helyesnek találta az ajánlat elveit. A minisztertanács megbízta az igazságügy-minisztert, a közmunka- és közlekedésügyi minisztert és a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztert, hogy adatokat szolgáltatson az ajánlattevő számára. Akkor terveztek majd dönteni, ha az ajánlattevő konkrét ajánlatát

¹³ Uo. 1877. március 27. (12. ülés)

¹⁴ Uo. 1877. június 11. (27. ülés)

benyújtotta.¹⁵ E két esetnek a folytatása a minisztertanácsi jegyzőkönyvekben nem tűnik fel.

Az új minisztériumi épület költségvonzatának leplezésére vagy bújtatására kiváló példa Széchenyi Pál esete, aki a minisztertanács 1884. november 26-i ülésén a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterként mutatta be a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium új épületének terveit. A miniszter tervei szerint az építkezés költségeinek évi törlesztése meghaladta volna ugyan az évenkénti bérleti díját a minisztérium addig használt épületeinek, azonban – mily agyafúrt indokolás – a miniszter szerint ezen bérleti díjak emelkedése várható volt a közeljövőben. A miniszter tervei szerint összességében a megtakarításokkal nem került volna többbe az egész akció, mint az addigi bérleti és egyéb díjak összesen. A minisztertanács így támogatta a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter terveit, és felhatalmazta őt, hogy azokat az uralkodónak jóváhagyásra előterjessze, és az uralkodói jóváhagyást követően az országgyűlés számára készítse el a törvényjavaslat tervezetét. Amíg ez az eljárás lezajlott, a minisztertanács felhatalmazta a minisztert, hogy a telkek alacsonyabb áron történő megvásárlásának, illetve kisajátításának ügyében intézkedjen,¹⁶ azaz alkudozzon. Az 1884. december 17-i minisztertanácsi ülésen a miniszter újra bemutatta a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium új épületének terveit, és a minisztertanács felhatalmazta a minisztert, hogy az uralkodó jóváhagyásával az Országgyűlés számára a minisztériumi palota megépítésével kapcsolatos törvényjavaslatot tegyen.¹⁷ E felhatalmazás következtében fogadta el az Országgyűlés a *földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministerium részére Budapesten emelendő államépületről* szóló 1885. évi IV. törvénycikket.¹⁸ Az e törvény alapján felépített épület mindenki számára ismert, ma az Agrárminisztérium és az Országházzal szemben áll.¹⁹

¹⁵ Uo. 1882. augusztus 14. (31. ülés)

¹⁶ Uo. 1884. november 26. (28. ülés)

¹⁷ Uo. 1884. december 17. (30. ülés)

¹⁸ 1885. évi IV. törvénycikk *a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministerium részére Budapesten emelendő államépületről*

„1. § A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minister felhatalmaztatik, hogy a vezetésére bízott ministerium és az ahhoz tartozó hivatalok elhelyezésére Budapesten az V. kerületben, az építendő új országházzal szemben, a Nádor-utczában állami épületet emelhessen, s az e célra szükséges összes költségek fedezésére - a pénzügyministerrel egyetértőleg - egymillióegyszázezer (1.100.000) forintnyi effectív külön kölcsönt vehessen fel.

2. §A felveendő kölcsön tőkéje és kamatai évenkint 68,603 fírtot meg nem haladó s előleges félévi részletekben fizetendő járulék által 50 év alatt teljesen törlesztendő s az évi szükséglet a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárca költségvetésébe veendő fel.”

¹⁹ Az épületről lásd SZÉKELY–MARÓTYZ 2019.; KELECSÉNYI Kristóf Zoltán – GYETVAINÉ BALOGH Ágnes: Egy középület gyors esztétikai és funkcionális avulása. A Földművelésügyi Minisztérium palotájának első két évtizede. *Építés – Építészettudomány*, 2019. 1–2. sz. 83–101. p.

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Miniszterium új palotája

Kép forrása: A Közgazdasági Miniszterium új palotája. Vasárnapi Ujság, 1887. (november 20.) 47. sz. 769. p., Arcanum Újságok

3. Kezdet és újakezdet – 1848 és 1867

Az 1848. évi III. törvénycikk 5. §-a határozottan kimondta, hogy „[a] ministerium székhelye Buda-Pest.”²⁰ Közkeletű az a vélekedés, hogy 1848-as polgári átalakulást követően a helytartótanács helyébe lépő minisztériumok nemcsak a hatáskör tekintetében, de az épületek tekintetében is „örökösök” voltak. Az 1848. évi III. törvénycikk alapján felállt minisztériumok valójában jórészt a korábbi kormányzások épületeit használták, így például részben a Helytartótanács épületeit is.²¹ Az egyes minisztériumok elszállásolása mellett a megszűnt Helytartótanács épületei a „közös álladalmi levéltár”-ban egyesített hatósági levéltárak elhelyezésére szolgáltak.²² A Helytartótanács számvevői épületében például kisebb átalakításokat is végeztek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatali helyiségeinek kialakítása érdekében.²³ Azonban ezek a minisztériumi elhelyezések a körülmények miatt csak ideiglenesek lehettek, így érdemesebb a fonalat a kiegyezés idején újra felvenni.

²⁰ 1848. évi III. törvénycikk *független magyar felelős ministerium alakításáról*. 5. §.

²¹ Vö. MEGYERI-PÁLFFI 2020. 565–566. p.

²² PAULINYI Oszkár: A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának története. In NÉMETHY Károly – BUDÓ Jusztián (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából VI.* Budapest, 1938. Budapest Székesfőváros, 43. p.

²³ BORSOS László: A régi budai országháza. *Építés-Építészettudomány*, 1973. 1–2. sz. 79–81. p.

Ahogy 1848-ban a kényszer és a szűkös lehetőségek születték a minisztériumok elhelyezésének kérdésére adott választ, úgy a kiegyezést követően a rendelkezésre álló lehetőségek kihasználásában az esetlegesség volt az uralkodó. Így a minisztériumok elhelyezésének kérdése már az 1867. április 3-i minisztertanácsi ülésen megjelent, ahol az igazságügy-miniszter előterjesztette, hogy minisztériuma számára szükség volna egy pesti ingatlan, a Warman-féle ház bérlésére. A minisztertanács jóváhagyta ezt az előterjesztést, és felhatalmazta a pénzügyminisztert, hogy a szükséges fedezetet biztosítsa.²⁴ Ugyancsak még 1867-ben merült fel a minisztériumok elhelyezésének kérdése, a július 5-i minisztertanácson. Ekkor napirendre került a házbérlés a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számára Budán, az Úri utca 43. alatti Csathó-ház első emeletén. Ennek okaként Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter elmondta, hogy a korábbi Helytartótanács épülete nem megfelelő és nem elégséges a minisztériuma számára, ezért igényli az új helyiségeket és annak költségvetési fedezetét is.²⁵ Látható, hogy a kormány a régi, helytartótanácsi örökséggel – a későbbiekben ezen épületek folyamatos állagromlása mellett – sokat küzdött. A belügyminiszter – akinek a minisztériuma részben folyamatosan a volt helytartótanácsi épületben működött – még 1923-ban is a régi épületek tarthatatlansága miatt panaszkodott.²⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában ez az eshetőségesség jellemezte a minisztériumi épületek kérdésének rendezését. A vizsgált időszakban az egyetlen – korábban már említett – terv az 1911. május 10-i minisztertanácsi ülésen hangzott el, amikor Lukács László pénzügyminiszter az egyes minisztériumok és állami hivatalok elhelyezésére készített építési programot mutatott be. Ez tartalmazta egy új épület emelését az Országos Levéltár részére a Bécsi kapu téren és a Nándor utcában, az Állami Nyomda részére, a Kereskedelemügyi Minisztérium és a Vasúti és Hajózási Felügyelőség részére a gróf Forgách-féle laktanya helyén, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium részére a Balaton, Honvéd, Klotild és Nádor utca által határolt területen (amelyet a Pesti Hengermalom Részvénytársaságtól kellett megvenni), az Igazságügyi Minisztérium részére a Klotild, Koháry, Markó és Szemere utca által határolt területen, valamint az összpontosítandó budapesti járásbíróóságok részére központi járásbíróóság emelése a Markó, Szemere, Koháry és Szalay utca által határolt területen. A pénzügyminiszter elmondta, hogy mivel az egyes minisztériumok akkori elhelyezése a tényleges szükségleteknek nem megfelelő, új épületek és megfelelő helyiségek létesítése elől a kormány nem zárkozhat el. A megoldásra váró kérdések egységes rendezése érdekében az

²⁴ MNL OL W12 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K27) 1867–1944. 1867. április 3. (12. ülés)

²⁵ Uo. 1867. július 5. (37. ülés)

²⁶ Uo. 1923. április 27.

érintett minisztériumokkal egyeztetés történt. Ezen egyeztetés alapján állította össze a pénzügyminiszter azt a programot, amelyet az említett minisztertanácsi ülésen előterjesztett. A program része a Belügyminisztérium részére a meglévő épület melletti telken új épület emelése, hasonlóan új épület emelése a Kereskedelemügyi Minisztérium számára, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számára egy új épület elkészítése, valamint az Igazságügyi Minisztérium részére is. A terv meghatározta az épületek elkészítésének szükséges sorrendjét is: eszerint a Belügyminisztérium a fontossági sorrendben a harmadik, a Kereskedelemügyi Minisztérium a negyedik, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az ötödik és az Igazságügyi Minisztérium a hetedik. A teljes építkezési program – tehát nem csak a minisztériumi épületek költségei – körülbelül 40 000 000 korona költséget tettek volna ki. Ezt a kiadást részben a költségvetés bevételei terhére, részben hitelből tervezték fedezni. A program megvalósítására 10 év időtartamot látott észszerűnek a pénzügyminiszter (ezen a ponton látható, hogy miért nem valósulhatott meg ez a terv). A pénzügyminiszter ezen program megvalósításához kérte a minisztertanács támogatását. A minisztertanács a kért támogatást megadta, azonban a program egyes részei megvalósításának sorrendje tekintetében arra kérte az érintett minisztereket, hogy a végleges sorrend érdekében még további egyeztetéseket folytassanak le.²⁷ Az új épületek felépítésének sorrendjére az 1911. december 16-i minisztertanácson tértek vissza. A pénzügyminiszter az építések sorrendjével kapcsolatos, az igazságügy-miniszterrel és a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel folytatott egyeztetésekről számolt be ekkor. Eszerint az Igazságügyminisztérium a sorrendben harmadikként lehetőleg 1913-ban, 1914-ben, a Belügyminisztérium negyedikként lehetőleg 1914-ben, 1915-ben, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ötödikként 1915–1916-ban épüljön fel. A Kereskedelmi Minisztérium építésére hetedikként, későbbi időpontban kerülhet majd sor. A pénzügyminiszter kérte a minisztertanácsot, hogy támogassa a javaslatot; a minisztertanács jóváhagyását adta.²⁸ A minisztériumépítési terv az I. világháború és az azt követő forradalmak miatt ebben a formában nem valósult meg.

A monarchia időszakának összes minisztériumi elhelyezéssel kapcsolatos problémáját jól illusztrálja a Pallavicini-palota évtizedes története. Az 1869. július 12-i minisztertanácson Andrássy Gyula miniszterelnök aggodalmát fejezte ki a Miniszterelnökség jövőbeli elhelyezésével kapcsolatban. A Miniszterelnökség ekkor a Pallavicini-palotát bérelte, azonban a bérlet a közeljövőben lejárt volna. A miniszterelnök amiatt aggódott, hogy hol lett volna elhelyezhető a Miniszterelnökség, ha Pallavicini őrgróf a bérlet lejártá után

²⁷ Uo. 1911. május 10. (9. ülés)

²⁸ Uo. 1911. december 16. (22. ülés)

nem kívánta volna tovább e célra bérbe adni az épületet. A minisztertanács azzal bízta meg a miniszterelnököt, hogy a ház megvásárlása iránt „a tulajdonossal alkudozásba bocsátkozzék”.²⁹ Az 1872. december 7-én tartott minisztertanácsi ülésen ismét szóba került a Miniszterelnökség számára bérelt ingatlan kérdése. A tulajdonos, Pallavicini őrgróf a határozott idejű ingatlanbérlet tartamának lejártakor új feltételekkel szeretne volna megkötni a bérleti szerződést a kormánnyal; a bérleti díjat közel a kétszeresére kívánta emelni. A kormány válaszára nyolc napot adott. A minisztertanács nem tudott dönteni a kérdésben, mivel egyrészt a költségvetést a korábbi bérleti díjjal fogadták el, így nem volt fedezet a magasabb bérleti díjra, másrészt szerették volna megvizsgálni a lehetőségeket az épület pótlására, és ehhez több időre volt szükség.³⁰ 1881. február 4-én a minisztertanácsi ülésen ismét napirenden volt a korábban bérelt Pallavicini-palota megvásárlásának kérdése. A minisztertanács felhatalmazta a miniszterelnököt a palota megvásárlására bizonyos pénzügyi feltételek megtartása mellett.³¹ Nem sokkal ezt követően az 1881. március 13-i minisztertanácsi ülésen a miniszterelnök bejelentette, hogy a Miniszterelnökség számára kiválasztott Pallavicini-palotát Pallavicini Sándor őrgróftól megvásárolta, és a szerződést a minisztertanácsnak be is mutatta. Erre tekintettel arra kért felhatalmazást a minisztertanácstól, hogy az ingatlanvásárlásról szóló törvényjavaslatot az országgyűlés elé terjesszesse. A minisztertanács a felhatalmazást megadta.³² Ezen előterjesztés alapján született meg a *magyar királyi miniszterelnöki hivatal állandó elhelyezéséről* szóló 1881. évi XXVIII. törvénycikk. E törvénycikk – valószínűleg az évtizedes „előéletére” tekintettel – vita és módosítás nélkül ment át a képviselőházon,³³ valamint a főrendiházon is.³⁴

Ma ezt az épületet Sándor-palota néven ismerjük, s tudjuk, hogy a második világháború végéig a miniszterelnök rezidenciájaként és hivatalként szolgált, jelenleg a köztársasági elnök hivatalának székhelye.

²⁹ Uo. 1869. július 12. (43. ülés)

³⁰ Uo. 1872. december 7. (92. ülés)

³¹ Uo. 1881. február 4. (5. ülés)

³² Uo. 1881. március 13. (10. ülés)

³³ *Képviselőházi Napló*. 1878. XVIII. k. 255. p.

³⁴ Uo. 286. p.

4. Küzdelem a szerves fejlődés eredményeivel – a két világháború közötti időszak

A minisztériumi épületek rendezésével kapcsolatos, az 1867-es kiegyezést követő második újrakezdésnek lehetünk tanúi az 1920-at követő időszak tekintetében is. Jelentősebben változott a kormány szerkezete, így a minisztériumi épületekre fennálló igények is: az 1920. évi I. törvénycikk két állandó minisztériumot hozott létre, a Külügyminisztériumot és a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumot. Emellett a törvénycikk megszüntette a Király Személye Körüli Minisztériumot, ami valójában nem érintette a minisztériumi épületek állományát, hiszen székhelye Bécsben volt. Továbbá az 1920. évi I. törvénycikk fenntartotta és megerősítette az 1917. évi XI. törvénycikk által létrehozott rendszert, amely szerint négy tárca nélküli miniszteri állást hoztak létre a háborúval és a békébe való átmenettel kapcsolatos feladatokra. Az eredeti szándék szerint ezek a tárca nélküli miniszteri állások nem jártak együtt a minisztériumi személyzet növekedésével, az egyes miniszterek nem kaptak új személyzetet, és a meglévő minisztériumok személyzetét használták munkájuk elvégzéséhez.³⁵ A gyakorlatban ez néha együtt járt azzal, hogy annak a minisztériumnak a személyzete, amelyben a tárca nélküli minisztert elhelyezték, megnövekedett. Néhány esetben a tárca nélküli miniszter saját szervezetére mint létező, önálló minisztériumra hivatkozott, ami gyakran saját épületekkel is rendelkezett.

Az 1920-at követő időszakot tekintve a minisztériumi épületek sorsa szempontjából is jelentős hatással volt a trianoni békeszerződés. Egyrészt az új országterülethez kellett igazítani a minisztériumok tevékenységét, személyi állományát, épületeit, másrészt az elcsatolt területek, az ideiglenesség (illetve annak látszatának fenntartása) további állami feladatokat eredményeztek, amelyek szintén lecsapódtak a minisztériumi épületeken.

Ennek a korszaknak a sajátossága volt a korona jelentős inflálódása is, amely majd 1927-re a pengő bevezetésével ért véget. A korona jelentős romlása, folyamatos leértékelődése nagyban megnehezítette a minisztériumi épületekkel kapcsolatos pénzügyi tervezést.

A kormány szerkezetének módosítása és a trianoni változások mellett a régi problémák is megoldatlanok maradtak. Ezt jól mutatja be a belügyminiszter igen hosszas előterjesztése az 1923. április 27-i minisztertanácsi ülésen a Belügyminisztérium elhelyezésével kapcsolatos „sanyarú” helyzetet érintően. A miniszter elmondta, hogy a Belügyminisztérium szervezeti egységeinek

³⁵ Lásd a *magyar felelős miniszterek számának ideiglenes felemeléséről* szóló 1917. évi XI. törvénycikk 2. § 2. mondat.

elhelyezésére szolgáló, az 1870-es években épített palota és a régi helytartósági épületek nem voltak megfelelőek, aminek következtében magánházakban bérelt lakásokban, illetve más állami szervektől ideiglenesen használatra kapott helyiségekben kellett a hivatalokat elhelyezni. A közszolgálat szempontjából ezt a helyzetet a miniszter károsnak tartotta, és felhívta a figyelmet arra, hogy a lakásínség miatt szükséges lehet, hogy a hivatalok a magánlakásokból kiköltözzenek. A leghatékonyabb megoldás a miniszter szerint az lett volna, ha a Belügyminisztérium főépületére negyedik és ötödik emeletet építettek volna. Az eredeti tervek szerint az Országos Levéltár felszabaduló régi helyiségeibe költöztek volna belügyminisztériumi szervezeti egységek, azonban az az épület akkori állapotában minisztériumi dolgozók elhelyezésére nem volt alkalmas, az átalakítása pedig az épület valószínű műemléki védettsége miatt nem volt lehetséges. Az építkezés mellett szólt, hogy ezzel több mint ötven, magánlakás céljára szolgáló helyiséget lehetett volna felszabadítani. A miniszter az építkezés megtervezésére a Munkaügyi és Népjóléti Minisztérium műszaki osztályát kérte fel. Az építkezés és felújítás költsége 230 millió koronát tett volna ki. A miniszter elmondta, hogy tudatában van annak, hogy ez a nagy összeg az államháztartás számára nagy nehézséggel jár, azonban az építkezést feltétlenül szükségesnek tartotta. A minisztertanács egyébként megadta a támogatást.³⁶

Gyakran panaszkodtak a miniszterek amiatt, hogy az eredetileg eltervezett költségek nem fedezik az építkezéseket, átalakításokat a folyamatos, jelentős infláció, valamint az anyag- és munkaerőhiány miatt. 1923 júniusában a belügyminiszter előadta, hogy bár mindent megtettek az építkezés tervezésének meggyorsítására, a pénz vásárlóerejének rohamos romlása és az árdrágulás miatt az eredetileg tervezett összeg nem volt elegendő a Belügyminisztérium épületére. A tervezett 230 millió koronából 190 milliót szántak az építkezésre, ennek 450 millió koronára való felemelését és azonnali folyósítását kérte a miniszter. A minisztertanács támogatta a kérést azzal, hogy arról a pénzügyminiszterrel egyeztetni volt szükséges.³⁷ 1922 augusztusában a külügyminiszter képviselőjében Kánya Kálmán elmondta, hogy a korábban elhatározott³⁸ építkezés tervezett költsége az eredeti 14,5 millió koronáról akkora már 30 millió koronára változott az építőanyagok és a munka gyors árdrágulása miatt. Kérte a minisztertanács támogatását további hitelhez, amelyre a támogatást megkapta.³⁹ 1923 februárjában ugyanez a

³⁶ MNL OL W12 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K27) 1867–1944. 1923. április 27.

³⁷ Uo. 1923. június 22.

³⁸ Uo. 1922. július 28.

³⁹ Uo. 1922. augusztus 15.

kérdés jött elő, azonban akkorra már a beruházás teljes költsége 55 millió korona volt.⁴⁰

Az infláció és a minisztériumi építkezések kapcsolata a Földművelésügyi Minisztérium központi épületének bővítése esetén már-már komikusnak volt mondható. Az 1922. július 7-i minisztertanácsi ülésen a földművelésügyi miniszter javaslatot tett a Földművelésügyi Minisztérium központi épületének bővítése iránt azzal, hogy az építkezés teljes költsége 20 millió korona, és hogy novemberre el is készült volna. Az építkezést rendkívüli hitelből fedezték volna.⁴¹ Ugyanezen év augusztusában a miniszter szerint az építőanyagok nagymértékű áremelkedése miatt a teljes költség 35 millió koronára változott.⁴² Majd szeptemberben a további árdrágulások miatt további 19 millió korona hitelt kért.⁴³ Az 1923. március 9-i minisztertanácson a földművelésügyi miniszter felemlítette, hogy a költségvetésben az emeletráépítés céljára már 98 millió korona került elkülönítésre.⁴⁴ Végül a minisztertanács 1923. május 25-i ülésén a földművelésügyi miniszter elmondta, hogy az építkezés teljes egészében felemésztette az erre a célra rendelt forrást (98 millió koronát), azonban az építőanyagok árának és a munkabéreknek a növekedése miatt az eredeti összegből nem volt teljes egészében finanszírozható a beruházás. Így a miniszter a minisztertanácstól további összeg elkülönítését kérte, amelyet a minisztertanács biztosított is. A miniszter azonban már ekkor felhívta a figyelmet, hogy amennyiben az árak és bérek a korábbi ütemben emelkednek, akkor újra a minisztertanácshoz fog fordulni további források rendelkezésre bocsátásnak érdekében.⁴⁵

A második világháború közeledte, illetve tartama alatt – amire nem is gondolhatnánk – újra előkerült a minisztériumok elhelyezésének kérdése. A központosítást követően a minisztériumi feladatok növekedése, illetve a visszacsatolt területekkel kapcsolatos terhek megjelenése, valamint az évtizedeken át görgetett problémák megoldatlansága vezetett oda, hogy a háború alatt is kellett ezzel a kérdéssel foglalkozni. Például az 1940. április 26-i minisztertanácsi ülésen a belügyminiszter elmondta, hogy a Belügyminisztérium elhelyezésére szolgáló épületek a Várban nem voltak elegendőek a megnövekedett számú osztályok befogadására. Az egy épületben el nem férő osztályok öt különböző helyen voltak elhelyezve, amelyek között magántulajdonban lévő bérlemény is volt. Egy megfelelő méretű Szentháromság téri házat találtak, amelynek megvételét 200 000 pengőért

⁴⁰ Uo. 1923. február 9.

⁴¹ Uo. 1922. július 7.

⁴² Uo. 1922. augusztus 18.

⁴³ Uo. 1922. szeptember 22.

⁴⁴ Uo. 1923. március 9.

⁴⁵ Uo. 1923. május 25.

javasolta a miniszter. Ezt a házat részben akkor is hivatali célokra használták, így az átalakítása nem lett volna túl nagy költség. A minisztertanács támogatta a javaslatot úgy, hogy a fedezetet belső átcsoportosítással teremtették elő.⁴⁶ 1941 októberében pedig a földművelésügyi miniszter tett előterjesztést minisztériuma bővítésére. A miniszter ahhoz kérte a minisztertanács felhatalmazását, hogy a minisztérium központi épületét 2 emelettel kibővíthesse, és ehhez 200 000 pengőt kaphasson. A miniszter indokolása az, hogy a földművelésügy megnövekedett feladatai és „Magyarország területének az utóbbi évben történt örvendetes gyarapodása” miatt több tisztviselőt kell alkalmaznia, ám ez az akkori körülmények között megfelelően nem oldható meg. A minisztertanács körözéssel hozzájárult a javaslatához.⁴⁷ A háborúnak ebben az időszakában ez már egy szokatlan előterjesztés volt; más minisztériumok esetében is legfeljebb tatarozásról volt szó. Ennek ellenére még 1942 májusában is tárgyalta a minisztertanács a Földművelésügyi Minisztérium átalakítását és annak költségvetési fedezetét.⁴⁸

5. Összegzés

A fentebb írtak alapján jól látható, hogy minisztériumi épületállomány kialakítását az 1848 és 1944 közötti időszakban három szóval remekül lehet jellemezni: ideiglenesség, esetlegesség és tervezetlenség. Ha valamely esetben mégis ezek ellenében tevékenykedtek volna a kormányok, a körülmények gyors változása (háború, forradalom, gazdasági válság) megakadályozta azt. Nagy terhet jelentettek a kezdetek: amikor 1848-ban és 1867-ben kényszerűségből régi, irodai célra nem feltétlenül megfelelő épületekbe költöztek. A kényszermegoldások, kiegészítések, alultervezések pedig azt okozták, hogy a témát folyamatosan napirenden kellett tartani. Jelentős korlátozó tényező volt a közvélemény, amely előtt gyakran leplezni igyekeztek a kiadások méreteit. Az ideiglenesség örökségének és a rossz gyakorlat továbbvitelének végét a második világháború pusztítása jelentette.

⁴⁶ Uo. 1940. április 26.

⁴⁷ Uo. 1941. október 8.

⁴⁸ Uo. 1942. május 5.

Brunner Attila*

NAGYKÖZSÉGI NAGYBERUHÁZÁSOK

*Községházák 1900–1910 körül Kecskemét
vonzáskörzetében*

1. A dualizmus korának nagyközségei és községházái

A települési önkormányzás igazgatási épületeire hagyományosan városháza vagy községháza névvel szokás utalni az adott település jogállása, közigazgatási besorolása függvényében. A kettő közül a városháza a régibb keletű.¹ A 19. századi nyelvhasználatban a német *Gemeinde* megfelelőjeként a „község” volt széles körben, illetve a jogi szaknyelvben használatos, ennek ellenére az általánosabb értelemben vett községháza viszonylag új szó, a reformkorban tűnt fel még hivatali épület jelentésében. A megyei, városi és állami igazgatás hivatali épületeit egyaránt értették rajta.²

A két fogalmat az 1870-es évek liberális reformjai választották szét, amikor az 1871. évi XVIII. törvénycikk, a községi törvény bevezette a nagyközséget mint települési jogállást azon reformok közepette, amelyek során a régi, a kiváltságokra utaló városjogi kategóriákat felváltották az új közigazgatási fogalmak, és területi alapon egységessé vált Magyarország közigazgatása. A közigazgatás hierarchikus rendszerében létrejöttek a belügyminiszter alá tartozó törvényhatóságok, a törvényhatóságok alá rendelt, rendezett tanácsú városok, a nagyközségek és a kisközségek. A korábbi szabad királyi városok törvényhatósági jogú várossá vagy rendezett tanácsú várossá, a mezővárosok rendezett tanácsú várossá vagy nagyközséggé váltak. Ez utóbbi kategóriába

* Brunner Attila művészettörténész, levéltáros Budapest Főváros Levéltára. ORCID ID: 0009-0006-0357-4474

¹ A Czuczor–Fogarasi-féle szótár „városház” alatt a városi hivatalok számára épített községi épületet értette, „község” alatt pedig a település népességét, erkölcsi testületét. A községház/községháza szót nem ismeri. Városház. In CZUCZOR Gergely – FOGARASI János (szerk.): *A magyar nyelv szótára*. 6. k. Budapest, 1874. Athenaeum, 842. h.; Község. In CZUCZOR Gergely – FOGARASI János (szerk.): *A magyar nyelv szótára*. 3. k. Pest, 1865. Emich, 1176. h.

² Példák a községház szó különböző jelentéseire: *Jelenkor*, 1835. (január 31.) 9. sz. 69. p.; *Századunk*, 1842. (november 7.) 88. sz. 710. h.; *Jelenkor*, 1846. (január 22.) 6. sz. 34. p.; SZEMERE Bertalan: Utazás külföldön. *Irodalmi Ór*, (Melléklet az Életképekhez) 1846. (szeptember 26) 2. k. 3. sz. 26. p.

azok a települések kerültek, amelyek szerepkörüknél, gazdasági helyzetüknél fogva nem engedhették meg azoknak az intézményeknek a fenntartását, amelyeket a törvény a rendezett tanácsú városokban előírt a magasabb fokú autonómia garanciájaként.³

1.1. A községházák és a modernizáció

A nagyközség mint jogi-igazgatási fogalom a modernizáció és a liberális reformok szülötte. E települések a vármegye felügyelete alá tartoztak, a szakhatósági (például építésügyi, iparügyi) feladatokat a közvetlen felettük álló járási szolgabírói hivatal látta el, amelynek székhelye többnyire a legközelebbi rendezett tanácsú városban volt. A nagyközség elöljáróságának élén a főbíró és a jegyző álltak, további tagjai a helyettes bíró, legalább négy tanácstag, a pénztárnok, a közgyám és az orvos voltak. Az elöljáróságot a döntéshozó és az önkormányzást gyakorló képviselő-testület háromévente választotta. A képviselő-testület határozatait a törvényesség felett őrködő és a lokális vonatkozásokon túltekintő vármegyének is jóvá kellett hagynia. Törvényi előírás volt a jegyző számára fenntartandó szolgálati lakás.⁴

Egységes jogi kereteik ellenére a nagyközségek korántsem alkottak homogén csoportot a dualizmus kori Magyarország településállományában. Történelmi hagyományaik, földrajzi adottságaik és főképp gazdasági teljesítőképességük is óriási különbségeket mutattak, hiszen más tényezők hatottak urbanizációjukra, és elkülönültek regionális kulturális különbségeik szerint is. Maga a nagyközségi cím sem volt állandó, egyes nagyközségek rendezett tanácsú városokká léptek elő, mások kisközségekbe váltak, lakosságuk a néhány ezrestől a több tízezresig terjedhetett. 1913-ban a mintegy 42 600-as lélekszámú, alföldi

³Vö. KAMPIS János: *A községek önkormányzati igazgatásának összes szabályai*. Budapest, 1909. Pesti Könyvnyomda Rt.; SÁRLÓS Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó, 26–151. p.; KAJTÁR István: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Budapest, 1992. Akadémiai Kiadó; KAJTÁR István: *A polgári modernizáció közigazgatási autonómiáinak jogtörténeti keretei*. In GERGELY Jenő (főszerk.), STRAUZ Péter – ZACHAR Péter Krisztián (szerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–1998. Tanulmányok*. Budapest, 2004. ELTE, 25–39. p.; MEZEY Barna: *Államosítás és autonómia. Centralizáció és önkormányzatiság a XIX. század második felében*. In GERGELY Jenő (főszerk.), STRAUZ Péter – ZACHAR Péter Krisztián (szerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–1998. Tanulmányok*. Budapest, 2004. ELTE, 13–24. p.; MECYERI-PÁLFFI Zoltán: *Vármegyeházák a történeti Magyarországon az 1870-es közigazgatási reform után*. In FREGAN Beatrix et al. (szerk.): *Tanulmánykötet a 6. Báthory–Brassai nemzetközi konferencia előadásaiból*. Budapest, 2015. Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola, 446–461. p.; MECYERI-PÁLFFI Zoltán – MARÓTYZ Katalin: *Hat törvényhatósági jogú város székházépítési pályázata. Hivatalszervezés és helyigény. Építés – Építésztudomány*, 2022. 1–2. sz. 91–128. p. DOI: 10.1556/096.2021.00012.

⁴1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. 22–29., 63–71. §.

Békéscsabának ugyanúgy nagyközségi közigazgatása volt, mint a nála egy városnyival kevesebb lakosú, 2600 fős, dunántúli Szentgotthárdnak.⁵

A mintegy 12 és félezres településállományból az 1910-es népszámlálás idején több mint 1900-nak volt nagyközségi közigazgatása (Horvátország nélkül).⁶ Szervezési szabályrendeleteik részletesen szabályozták az előljárásság feladatait, olykor külön az egyes hivatalnokok teendőit is, ám még a hasonló nagyságú és szerepkörű nagyközségek szervezete is erősen eltért egymástól. Csongrád 1900. november 13-án, illetve Magyarkanizsa 1902. szeptember 12-én kelt szervezési szabályrendelete a két város hasonló adottságai ellenére is csak a törvényi előírásban foglaltaknak megfelelően egyezik egy-egy pontban. Magyarkanizsán az előljárásság tagjai a bíró, második bíró, jegyző, adóügyi jegyző, négy tanácsbeli, községi mérnök, két községi orvos, az állatorvos, a közgyám, házipénztárnok és adópénztárnok voltak, míg Csongrádon a bíró, a helyettes bíró, négy tanácsbeli, négy jegyző, két pénztárnok, közgyám és két orvos. A segédszemélyzet Magyarkanizsán a segédjegyzőkből, a földadó kataszteri nyilvántartóból, öt írnokból, az adóvégrehajtóból és a kertészből állt, a községi kezelőszemélyzetet a bába, az erdőőr, a kéményseprő és egy állandó díjnok alkotta, míg a községi rendőrséget a lovas rendőrvezetőn kívül hat lovas rendőr és tíz gyalogos rendőr, ezenkívül volt a községnek még szolgálatszervezete is (kézbesítő, dobos, kisbíró, gyepmester, toronyőr, előfogatos, kórházi ápolónő).⁷ Csongrádon a segéd- és kezelőszemélyzetet nem kezelték külön, ellenőr, két számtiszt, birtoknyilvántartó, iktató-kiadó, három írnok és négy bába munkáját szabályozták.⁸ A községközi helyiségeket úgy kellett berendezni, hogy minden szükséges irodát és helyiséget biztosítsanak.

A fentieknél fogva a nagyközséget mint olyat reprezentáló községházak is inkább jogi szempontból alkotnak csoportot, semmint építészetiileg. Ez a diverzitás jelentős részben jogtörténeti előzményekre vezethető vissza. Az elvett város cím ellenére néhány esetben különösen erős maradt a korábbi jogállás emléke, a centralizáló rendelkezésekkel szembeeső helyi öntudat közvetlenül összefüggésbe hozható a községháza-építkezésekkel.⁹ A leginkább reprezentatív épületek azokban a nagyközségekben épültek, amelyeknek (mező)

⁵ A *Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára*. Budapest, 1913. Központi Statisztikai Hivatal, 395., 1172. p.

⁶ Vö. A *Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára*. Budapest, 1913. Központi Statisztikai Hivatal.

⁷ BALLA Lajos (s.a.t.): *Magyarkanizsa nagyközség 1902-ben elfogadott szervezési szabályrendelete (mai szóhasználat: alapszabálya)*. Kanizsa, 2002. Kanizsa község Képviselő-testülete.

⁸ *Csongrád nagyközség szervezési szabályrendelete*. Gyoma, 1902. Kner.

⁹ Ez valamennyi várostípus esetében felismerhető. Vö. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: *A törvényhatósági jogú városok városházái a dualizmus korában*. (Doktori értekezés) Budapest, 2024. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Csonka Pál Doktori Iskola, 86–87. p. <http://hdl.handle.net/10890/55166>.

városi címét a kormányzat elvette. A dunántúli Tolna is így járt, de a tolnaiak még az 1900-as években kelt minisztériumi beadványokban is mezővárosként hivatkoztak magukra,¹⁰ községházuk 1905–1906-ban, Nahm József tervei szerint épült monumentálisnak. Az alföldi Abony is emeletes városházát épített a nagyközségi közigazgatás hivatalainak befogadására 1904-ben, Jablonszky Ferenc tervei szerint, az épületet elvéve nevezték községháznak, s még 1911-ben is úgy tartották, „Mária Terézia Örök időkre szóló adományozó levele alapján mező város” Abony rangja.¹¹ A nógrádi Pásztó az 1890-es években a község által kibocsátott iratok iktatóbélyegzőjében a „Pásztó mezőváros” feliratot szerepeltette,¹² itt az emeletes klasszicista városházát használták tovább hivatali célokra.

A nagyközségek építési tevékenysége jelentős mértékben modernizálódott a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok stratégiáit, mintáit követve. A komplex, többnyire egy-egy polgármester személyéhez köthető városfejlesztési koncepciók hatására a községháza, miként a városháza is, soha nem önmagában épült, hanem településfejlesztési dimenziói is voltak, és építéstörténete más épületekkel is szorosan összefügg. Egy kisebb községháza építési költsége is kisebb volt, és egy nagy összegű, általában ötven éves lejáratra felvett községi kölcsön összegét úgy érte meg felvenni, ha abból több építkezést is keresztülvittek. De előfordult, hogy az építkezést magánszemély adománya tette lehetővé, például Fülöpszálláson Herpai Vilmos (1856–1908) jóvoltából épült községháza, 1910-ben.¹³

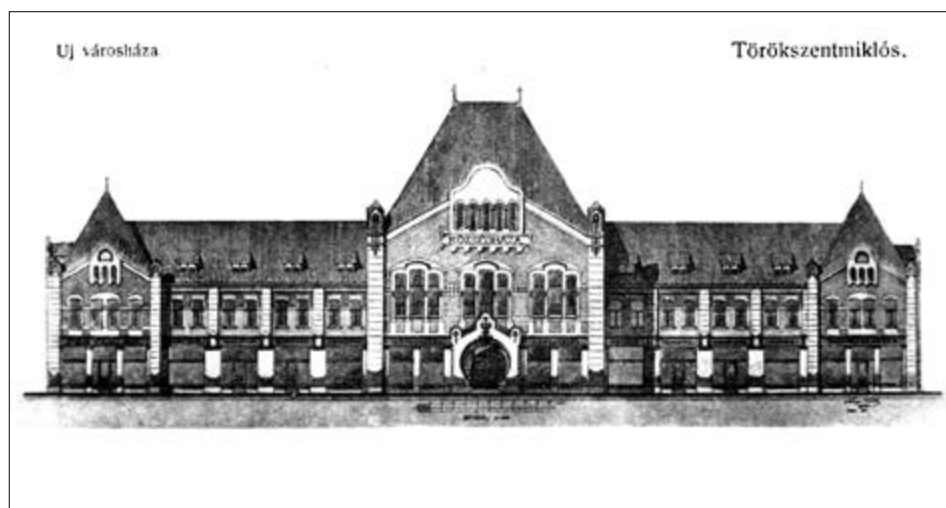
Bármilyen összetetté is vált egy községházának a településkép változásában játszott szerepe, a vasútépítkezésekre és az oktatási intézményekre esett nagyobb súly. Több település anyagi erejét meghaladva igyekezett maga felé vezetni a sín párokat. Ahol épült a tárgyalt korszakban községháza, ott nagy valószínűséggel egy-egy iskolaépítkezés előzte meg azt, és esetenként építészeti stílusukban is kapcsolat fedezhető fel. A községháza építése mindig jelezte, ha az önkormányzatnak volt a kötelező feladatokon felül is pénze arra, hogy beruházhasson a közigazgatásba. Ha a szükséges fedezet rendelkezésre állt is, még mindig számolni kellett a vármegye jóváhagyásával, vitás ügyek esetén pedig a belügyminiszter utasításával. Konfliktus pedig akadhatott bőven, hiszen mire a vármegyei jóváhagyás megérkezett, a költségvetésekben szereplő építőanyagárak megdrágulhattak, nem szólva a nagyléptékű közberuházások ügymenetével szemben sokszor felkészületlen helyi közszereplők esetenként változó akaratáról.

¹⁰ GAÁL Zsuzsanna: A községi közigazgatás. IN GLÓSZ József – V. KÁPOLNÁS Mária (szerk.): *Tolna mezőváros monográfiája*. Tolna, 1992. Tolna Megye Önkormányzata, 380. p.

¹¹ Pár szó autonómiáinkról. *Abony*, 1911. (augusztus 27.) 35. sz. 3. p.

¹² Ilyen iratok például Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (MNL BKVL) V. 175.b. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai (1872–1950) I. 1793/1896.

¹³ VARGA ISTVÁNNÉ FAJSZI Mária: *Mozaikok Fülöpszállás történetéből a II. világháborúig*. Fülöpszállás, 2015. Fülöpszállás Község Önkormányzata, 58. p.

Képeslap a törökszentmiklósi községháza homlokzati tervével, 1908 körül.

Kép forrása: GALSI Zoltán: 100 éves régi városházánkról, villanyvilágításunkról és első sportegyesületünkről. Törökszentmiklósi Hírlap, 2009. (augusztus 15.) 16–17. sz. 7. p., Arcanum Újságok.

Törökszentmiklóson például a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet kérték fel a pályázati feltételek megállapítására 1907-ben, majd a már kész feltételek megváltoztatását kérték, eredménytelenül.¹⁴ Abonyban pedig a pályázati kiírás értelmében vármegyei határozattal kizárt pályamű szerzője kapta a megbízást.¹⁵

A korlátok ellenére nem kevés községháza épült, különösen 1900 táján. Ezek a – helyi léptékben – költséges beruházások pedig arra is utaltak, hogy az építető testület ki akarta fejezni a szuverenitását. Egy részük építészetileg városházának tekinthető. Másik részük törekszik ugyan reprezentativitásra, polgárházakéhoz hasonló léptékével a faluképbe illik, ismét más részük jellegtelen. Az új községházaikra büszke települések olykor még a tervváltozatokat is megőrizték levelezőlap formájában, nemcsak az elkészült épületet (Kaba, Abony, Törökszentmiklós, Apatin).¹⁶

¹⁴ Vegyesek. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1907. (november 17.) 41. sz. 416. p.; Magyar Mérnök- és Építész-Egylet. *Építő Ipar*, 1908. (január 26.) 4. sz. 41. p.

¹⁵ BRUNNER Attila: Adatok a Komor Marcell – Jakab Dezső iroda működéséhez. In BRUNNER Attila – SIPOS Anna – WITTEK Krisztina (szerk.): *Szecesszió napjainkban. Konferencia Komor Marcell – Jakab Dezső tervezte Petőfi Szálló és Vigadó épületéhez kapcsolódóan*. Szentés, 2017. Szentés Város Önkormányzata, 73–78. p.

¹⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, 1945 előtti képeslapok, Kaba, K2. Zempléni Múzeum, képeslapgyűjtemény, ltsz. 0092926 (Abony), ltsz. 0198869 (Törökszentmiklós), ltsz. 0093595 (Apatin).

1.2. A községháza mint építészeti feladat

A közégi törvénynek megfelelő új városi székházak építése szorosan követte a jogi reformokat. Az 1880-as évek második felétől egy újabb, 1896 táján tetőző fellendülés indult, majd a közjogi válság után, 1907-től az első világháború kitöréséig egy harmadik. A községházák építésének nagy korszaka ellenben csak az 1890-es évek közepén kezdődött, és az első világháború kitöréséig tartott. Míg a városházák építési hullámainak stílárius jegyei is voltak, sorban követték egymást időrendben a szigorú neoreneszánsz, a neobarokkos, majd a szecessziós irányok, a községházák hirtelen egyszerre, a legkülönbélebb építészeti irányvonalakba illeszkedve épültek. Egymással párhuzamosan avatták a szigorú neoreneszánsz és a kísérletező téglaszalagos szecessziós épületeket, olykor a tervezők is egyidejűleg terveztek historizáló és szecessziós községházákat (Foerk Ernő és Petrovác Gyula Fajsza téglaszalagos községházat terveztek 1910-ben, Kalocsára historizálót, 1912-ben).

Úgy tűnik, hogy a városházák építését a városjogi reformok mintegy felpörgették, Lechner Ödön és Pártos Gyula kecskeméti épülete (1893–1897) mintájára kialakult egy sajátos magyar városházatípus is.¹⁷ A nagyközségi építkezések és a községi jog nem hozhatók egymással ilyen összefüggésbe. A városi szervezettől eltérő közigazgatási forma a reformkori városházák építkezések alaprajzi megoldásait konzerválta. Ez általában a középfolyosós rendszert és a rizalittal kiemelt, a középtengelybe helyezett nagytermet jelentette, vagy pedig egy egyszerű, soros, L alaprajzú, tornácos épületet, amelynek egyik szára végében helyezkedett el a tanácsterem. Ezek a térszerkezetek elegendőnek bizonyultak a törvényi előírásokban szereplő községi hivatalok elhelyezésére. A település méretétől függően volt szükség több vagy kevesebb irodára, a jegyzői iroda gyakran irattár (levéltár) is volt. A legfontosabb helyiség a képviselő-testületi (akkori szóval közgyűlési) terem volt. Az épület lehetett többfunkciós, üzlethelyiségek foglalták el a földszintet, és más szervek hivatalait is elhelyezhették, jellemzően a postát vagy a bíróságot. Siófokon takarékpénztár is működött az épületben. Az állami anyakönyvezés 1895-ös bevezetése után megjelentek az anyakönyvi hivatali helyiségek is.¹⁸

A községházának a telekvizonyokhoz kellett illeszkednie, de – a historizmus beszélő építészetéről (*architecture parlante*) vallott felfogásának megfelelően – kiemelkedő mondanivalót, székház-voltát is közölnie kellett.

¹⁷ Vö. BRUNNER Attila: *Magyarországi és magyar városházák*. Budapest, 2023. Holnap Kiadó, 110–111., 136–141. p.

¹⁸ Vö. MECYERI-PÁLFFI Zoltán: Anyakönyvezés térben és időben: az állami anyakönyvezés bevezetése és építészeti hatásai a dualizmus korában. In MEZEY Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*. (Jogtörténeti Értekezések 50.) Budapest, 2021. Gondolat Kiadó, 193–204. p.

A stílus mint kommunikációs eszköz azonban nem az 1870 előtt épült városházák megoldásait követte. A művészi kialakításra való fokozott törekvés a hierarchikus, zárt tömegű, közép- és oldalrizalitokkal tagolt, historizáló középületek (vármegyeházák, bíróságok) nyomán jelent meg. A látvány és a település szerepkörei közötti megfelelés nem törvényszerű. Sok épületet a nagyközségi besorolás ellenére építettek városházának, ezekre a kortársak közül sokan felesleges kiadásként tekintettek. Az előrelátást viszont bizonyítja, hogy néhány községháza később a település várossá avatásakor városházává lépett elő. Egyenesen a városi cím visszaszerzésére irányuló törekvés részeként történt az építkezés, például az 1893-ban városi címet szerző Nagyikinda esetében, Balázs Ernő tervei szerint, 1891-ben¹⁹ és az 1907-ben városi címet szerző Újpesten, 1899–1900-ban, Hegedűs Ármin és Böhm Henrik tervei szerint.²⁰

Az építészeti alapfeladat egyszerű volt: egy nagyterem, a közgyűlési terem és a hozzá valamely képlet szerint felfűzött irodák sora a kevés számú hivatali helyiség számára. Az erre válaszként adható térfűzési lehetőségekkel azonban csak 1900 után kezdtek kísérletezni az építészek. E vonatkozásban Gödöllő (Jánosházy László, 1912–1913) és Nagyszalonta (Székely László, 1906–1907)²¹ községházai emelhetők ki a saroktengelybe helyezett közgyűlési termeikkel.

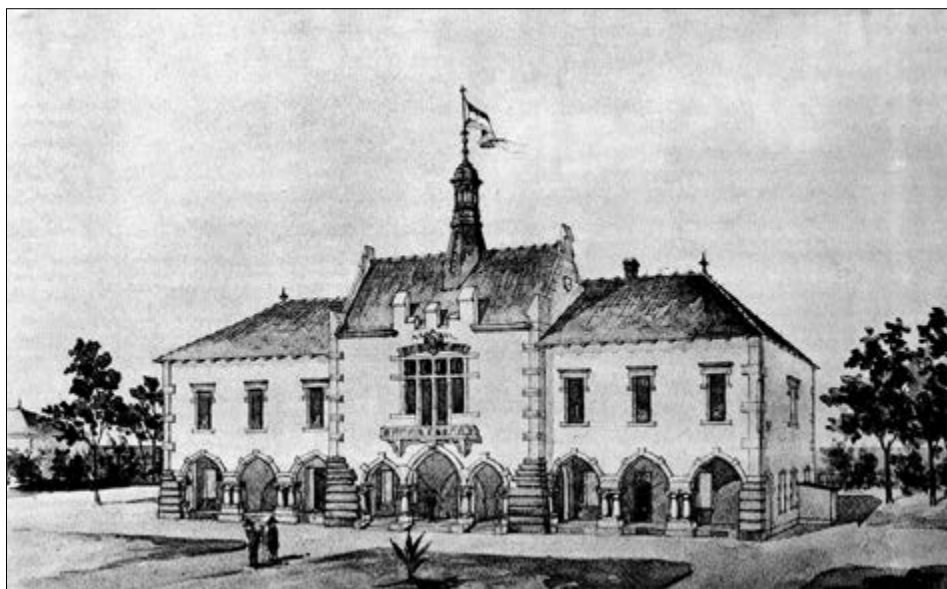
1.3. Típusok

A községházak 1900 körüli építészeti differenciálódásához nagyban hozzájárultak a professzionális építészek. A 19. század második felében alkotó építészek tervezői palettáján sokáig nem szerepelt külön feladatként a községháza tervezése. A községházak akkor indultak el a reprezentatívvá válás útján, amikor egyetemi végzettségű vagy a nagyobb hírnévre szert tevő építészek is vállalni kezdték ilyen tervezési feladatokat (Schmahl Henrik, Jablonszky Ferenc, ifj. Bobula János, Nagy Virgil, Komor Marcell és Jakab Dezső, Foerk Ernő, Petrovác Gyula, Neuschloss Kornél, Román Ernő és Román Miklós). Akárcsak a közigazgatás felsőbb szintjeit szolgáló épületek, a vármegyeházák esetében is a vezető szerepet kezdetben a budapesti József Királyi Műegyetem közvetlen úton megbízott szakembergárdája játszotta. (Szemben például a városházákkal, amelyeknél már az 1870-es évek elejétől tervpályázat útján nyerték el a

¹⁹ FEKETE Gyula: Nagyikinda. In BOROVSKY Samu (szerk.): *Torontál vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1912. Országos Monografia Társaság, 587. p.

²⁰ KERÉKES Margit: Böhm Henrik (1867–1936) és Hegedűs Ármin (1869–1945). A szecessziótól a neobarokkon át az art décoig. In ROZSNYAI József (szerk.): *Építőművészek Ybl és Lechner korában*. Budapest, 2015. Terc, 298–299. p.

²¹ SZEKERNYÉS János: *Székely László*. Kolozsvár, 2002. Erdélyi Híradó Kiadó, 19. p.

A tiszafüredi városház. Terv: Ifj. Bobula János, építész
Kép forrása: 27-ik rajzmelléklet az „Építő Ipar” 1896. évfolyamához.
Építő Ipar, 1896. 41. sz., Arcanum Újságok

megbízásokat az építészek.) Csak a század legvégére, de inkább a 20. század kezdetére került a községháza tervezése az elismert feladatok közé, többek között annak köszönhetően, hogy a nagyközségek a városok példáját követve az 1880-as évektől kezdve hirdettek tervpályázatokat. Például Aszódon²² 1888-ban, Kabán 1889-ben,²³ Újpesten 1898-ban,²⁴ 1903-ban Vésztőn,²⁵ 1905-ben Nagyszalontán,²⁶ Homolicon²⁷ és Tolnán,²⁸ 1907-ben ismét Aszódon,²⁹ Szigetváron,³⁰ Törökszentmiklóson³¹ és Naszódon,³² 1908-ban Magyarakanizsán,³³

²² Tervezési pályázat. *Építő Ipar*, 1888. (január 15.) 3. sz. 29. p.

²³ Kaba község. *Építő Ipar*, 1889. (július 7.) 27. sz. 310. p.; A kabai községház tervpályázatán... *Építő Ipar*, 1890. (január 19.) 3. sz. 25. p.

²⁴ Az újpesti községház tervpályázata. *Építő Ipar*, 1898. (június 15.) 24. sz. 166–167. p.

²⁵ Magyar Mérnök- és Építész-Egylet. *Építő Ipar*, 1903. (február 15.) 7. sz. 7. p.

²⁶ Tervpályázatok. *Építő Ipar*, 1905. (március 19.) 12. sz. 108. p.

²⁷ Tervpályázatok. *Építő Ipar*, 1905. (április 30.) 18. sz. 165. p.

²⁸ A Tolnán építendő községház. *Építő Ipar*, 1905. (április 9.) 15. sz. 135. p.

²⁹ Tervpályázati határidők. *Magyar Építőművészet*, 1907. 6. sz. 24. p.

³⁰ A szigetvári városháza pályatervei. *Magyar Építőművészet*, 1908. 7. sz. 8–20. p.

³¹ A Törökszentmiklósi községház tervpályázatán. *Építő Ipar*, 1908. (március 1.) 9. sz. 93. p.

³² Tervpályázat. *Építő Ipar*, 1907. (április 28.) 17. sz. 169. p.; Tervpályázatok eredménye. *Építő Ipar*, 1907. (október 6.) 40. sz. 389. p.

³³ Tervpályázati határidők. *Magyar Építőművészet*, 1908. 2. sz. 28. p.

A tiszafüredi városháza első emeleti alaprajza

Kép forrása: Építő Ipar, 1896. (szeptember 30.) 40. sz. 306. p., Arcanum Újságok

1909-ben Balmazújvárosban,³⁴ 1911-ben Nyírbátorban,³⁵ 1913-ban Homokmégyen.³⁶ Az épülettípus lassan megjelent a szakajtóban is. Ifj. Bobula János az általa tervezett tiszafüredi községháza tervét 1896-ban közölte az *Építő Ipar* című szaklapban.³⁷ Ugyan a képaláírása szerint városházaként, mindazonáltal ez tekinthető a legkorábbi, magyar építészeti szaklapban publikált községháza tervnek, amelyet a *Magyar Pályázatok* (1907-től *Magyar Építőművészet*) című szemlében követtek pályatervekről készült, gazdagon illusztrált beszámolók.

1.3.1. A historizáló középülettípus

Az említett tiszafüredi községháza abba az 1890-es években megjelent típusba tartozik, amely szorosan követi a város- és megyeházak olykor kocsíathajtóval is kiemelt középrizalitos, egyemeletes megoldását, de nem tekinthető pusztán azok egyszerűsített, méretben redukált változatának. Tiszafüredet a korabeli szakajtó a magasabb közigazgatási rangú városokhoz kötötte, analógiaként pedig a német gótikus városházákat hozta fel.³⁸ Stílusában történelmi előképre utal, ám a szabadon álló, egyemeletes épület középfolyosós elrendezéssel, a

³⁴ A balmazújvárosi... *Magyar Építőművészet*, 1910. 5. sz. 32. p.

³⁵ Községháztervezés Nyírbátorban. *Magyar Építőművészet*, 1911. 4. sz. 15. p.

³⁶ Tervpályázati határidők. *Magyar Építőművészet*, 1913. 4. sz. 32. p.

³⁷ *Építő Ipar*, 1896. (szeptember 30.) 40. sz. 305., 306. p. (földszinti és első emeleti alaprajz).
Építő Ipar, 1896. (október 7.) 41. sz. melléklet (homlokzat).

³⁸ A tiszafüredi városház. *Építő Ipar*, 1896. (szeptember 30.) 40. sz. 305. p.

A kiskőrösi községháza

Kép forrása: szerzői felvétel, 2018

sátortetővel hangsúlyozott középrizalittal a régi, elsősorban a klasszicista városházák elrendezésének továbbélését mutatja, miközben a zárt épülettömeg a historizmus középületeinek hierarchiáját követi. Erre a típusra példa Kaba (Nagy Virgil, 1890), Kiskőrös (Jakab Pál és Schön József, 1893, 1913-ban bővítve), Mezőberény (Bach Nándor, 1901), Abony (Jablonszky Ferenc, 1904), Tolna (Nahm József, 1905–1906), Rákosszentmihály (Szabó József, 1914–1915) székháza is.

1.3.2. A kecskeméti városházatípus

A Lechner Ödön és Pártos Gyula tervei szerint 1893–1897-ben épült kecskeméti városháza típusteremtő mű a magyar városháza-építészet történetében. Ornamentikáját, részletformáit, festői tömegképzését szorosan négy községháza követte: Ráckeve (1901), Törökszentmiklós (Nagy Károly, 1908), Balmazújváros (Pavlovits Károly – Szilágyi János, 1909–1911) és Vinga (Székely László). A téglaszalagos homlokzat és az oromzat miatt idetartozik Erzsébetfalva (Böhm Henrik és Hegedűs Ármin, 1905–1906), Poroszló (Polgári István, 1910 körül) és Fajsz (Foerk Ernő és Petrovác Gyula, 1911) községháza.

Ráckeven a fentiekől eltérő jellegzetességként torony is található. A tornyos községházak sora a kecskeméti típusú városházák (Marosvásárhely, Szabadka, Kiskunfélegyháza, Magyarkanizsa) megoldásaitól is sokat átvett, elsősorban a zárt tömeget feloldó oromzatok lettek hangsúlyosak: Apatin (Raichl József Ferenc, 1906–1907), Battonya (1910), Bácsföldvár (1910), Siófok (Román Ernő és Román Miklós, 1910), Nyírbátor (Papp Gyula és Szabolcs Ferenc, 1911–1912).

A nyírbátori községháza, ma városháza

Kép forrása: Szilas felvétele, 2021.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nyírbátor_town_hall.jpg

1.3.3. A polgárház típus

A modernizálódó falusi építészetben az 1870-es évektől a korszerűbb építőanyagokkal együtt jelentek meg a neoreneszánsz tagozatok. Némely község ház a városi lakóházak mintáját követte. A lakáscélú épületekkel való kapcsolatot az is erősíti, hogy számos község házát lakóházba költöztettek. Németbóly emeletes község háza pedig eredetileg valóban lakóháznak, jegyzői laknak épült 1907-ben.³⁹ A polgárházi karaktert kevés esetben törte meg valamilyen forma, Fülöpszállás 1910-ben épített község házán például huszártorony jelezte az épület megkülönböztetett jelentőségét.⁴⁰

Erre a típusra példa Kispest (Schmahl Henrik, 1884),⁴¹ Tömörkény (1895–1896), Soroksár (Neuschloss Kornél, 1896–1899), Újkécske (Mátray Lajos, 1909), Báránd (Virányi Béla, 1910), továbbá Vecsés, Budakalász, Újszentiván, Sárbogárd, Ógyalla, Rábacsanak, Okány.

Az emeletes polgárházak karaktere érvényesül Naszód (1907), Várpalota, Nagyszokoly, Enying (1912) és Kölesd (1912) esetében.

2. Esettanulmányok

A továbbiakban egy térbeli egység, a Kecskemét köré húzott mintegy 35 km sugarú körön belül kiválasztott nagyközségek építkezéseit vizsgálom. Mind-egyik épület úgy tükrözi a helyi viszonyokat, ahogyan építésének története is egyedi. Ezek mellett a meg nem valósult beruházásokat, azok térigényét és a kortársak elképzeléseit is érdemes vizsgálni.

A települési múlt meghatározó erejét mutatja, hogy a szóban forgó kistérségi települései közül csak ott került szóba építkezés, ahol korábban megvolt a mezővárosi cím: Abonyban, Csongrádon, Kiskunmajsán és Fülöpszálláson. Számos mezővárosban a régebben épített városháza működött tovább község házaként, így Kiskunmajsán és Lajosmizsén (1876 előtt Lajos és Mizse), Kunszentmiklóson és Szabadszálláson. A szabadalmas öntudathoz hasonló, szabadparaszti mentalitás a vármegyerendszerbe való betagozódást követően is megmaradt Jászszentlászló, Lajosmizse és Kerekegyháza esetében. A falvak közül ehhez zárkózott fel Újkécske.

³⁹ RÓZSÁS JÓZSEF: *Egy évszázados a bólyi község háza – tanácsház – városháza* (Bólyi helytörténeti füzetek, 9). Bóly, 2009. Önkormányzat.

⁴⁰ VARGA 2015. 58. p.

⁴¹ KELECSÉNYI KRISTÓF: *Schmahl Henrik*. (Az építészet mesterei) Budapest, 2020. Holnap Kiadó, 55. p.

2.1. Csongrád

Csongrádot 1872-ben rendezett tanácsú várossá nyilvánították, ám miután sorozatban veszítette el intézményeit, 1880-ban nagyközséggé alakult. Sohlya Gyula (1855–1919) főjegyző volt több évtizeden át a programszerű modernizálás szószólója.⁴²

Csongrád a 19–20. század fordulóján nem minősült tehát városnak, de lakosai és előljárósága a szóban forgó időszakban akként gondolkodtak róla, és igyekeztek visszaszerezni a városi rangot. (Erre 1923-ban került sor.) Ehhez többek között új, korszerű épületekre volt szükség. Előbb a polgári leányiskola (1900–1901), majd a polgári fiúiskola (1913–1914) épült meg.⁴³ Lechner építészetéből merítő stílusukkal új jellegű építészet jelent meg Csongrádon, amely kiindulási alap volt számos további építkezésnek még az 1930-as években is, hiszen a központi tereken állva erősen meghatározták a városképet.

A városfejlődést sürgető helyi sajtóban célzatosan számoltak be a környező települések városháza-építkezéseiről,⁴⁴ és szorgalmazták helyben is azt.⁴⁵ A szentesi avatásáról 1912-ben tudósítottak, azt is hozzátéve, hogy a kiskunfélegyházi már egy éve kész.⁴⁶ E két városháza-épület példája lebeghetett Csongrád vezetőinek szeme előtt, amikor 1914-ben a sajtóban egyre erősebben merült fel, hogy új községházat kell építeni.⁴⁷ Az aktuális, a Károlyi családtól 1855-ben városháza céljára megvásárolt uradalmi épület bővítése ellen a *Csongrádi Ujság* szólalt fel, nem a bővítést, hanem új, szabadon álló, monumentális középületet javasolva, a budapesti építkezések példáját megnevezve követendőnek. 1913-ban Farkas Mór községi mérnök költségvetést és vázlatrajzokat is készített a városházáról, amelyet 1913. november 8-án egy komplex koncepció kíséretében mutatott be: „[a városháza] egy minden oldalról szabadon álló kétemeletes épület lenne

⁴² Nem sikerült megváltania a városnak a grófi regálékát (ez jelentős bevételkiesést jelentett), nem sikerült elérni, hogy helybeli telekkönyvi hatóság működjön, nem valósult meg a Szentest–Csongrád-vasút. 1875-ben az adóhivatalt szüntette meg a vármegye, 1876-ban az állami tanítóképzőt helyezték át Kiskunfélegyházára, 1877-ben megszűnt a helyi adóvégrehajtói állás, 1878-ban a mértékhiteljesítő hivatal. SEBESTYÉN István: Sohlya Gyula. Csongrád főjegyzőjének 41 éves köztisztviselői pályája. In GEORGIÁDES Ildikó – SEBESTYÉN István (szerk.): *Oppidum Csongrád 2013*. Csongrád, 2013. Oppidum Csongrád Alapítvány, 9–124., főleg 38–40. p.

⁴³ BRUNNER Attila: *Szecessziós építészet Csongrádon – Csongrád szecessziós épületei*. Csongrád, 2016. Oppidum Csongrád Alapítvány, 13–19., 31–51. p.

⁴⁴ Az új szentesi városháza. *Csongrádi Lap*, 1911. (augusztus 20.) 33. sz. 3. p.

⁴⁵ A városháza. *Csongrádi Ujság*, 1905. (szeptember 17.) 38. sz. 2. p.; Kicsi a városháza. *Csongrádi Ujság*, 1908. (július 12.) 28. sz. 1. p.; Építsük fel a városházát! *Csongrádi Ujság*, 1908. (október 4.) 40. sz. 1–2. p.

⁴⁶ Városházavatás. *Csongrádi Lap*, 1912. (június 2.) 22. sz. 3. p.

⁴⁷ Építsünk községházat. *Csongrádi Lap*, 1914. (január 18.) 3. sz. 1–2. p.; A városház és a járásbíróház építése. *Csongrádi Lap*, 1914. (február 22.) 8. sz. 1–2. p.

árkádos kiképzéssel. Tőle keletre lenne a járásbíróság egyemeletes és nyugatra húsárucsarnok magasföldszintes épület, közben 10–10 méteres utca.⁴⁸ Ez az utca sétálóutca lett volna, ami ebben a korszakban még ritkaságszámba ment a várostervezési elképzelésekben. Farkas az épület jövedelmezőségi számítását is bemutatta a tervezett húsárucsarnokéval együtt.⁴⁹ Az első világháború kitörése azonban elmosta ezt a kezdeményezést. Csongrádon a városi cím visszaszerzését követően, 1934-ben épült városháza. Stílusában a két évtizeddel korábban épült polgári fiúiskola épületéhez igazodik.

2.2. Abony

A Cegléd és Szolnok között fekvő Abonyban 1898-ig nyúlik vissza a városházépítés gondolata. Az építés kérdésével az előjáróság Teszár László főszolgabíró határozott utasítása nyomán kezdett foglalkozni.⁵⁰ Építési bizottság alakult, amely 1900. július 3-án megállapította a szükséges helyiségek, köztük a járásbíróóság helyiségeinek számát.⁵¹ A bizottság az építkezés anyagi feltételeiről is gondoskodott, és tagjai bonyolították le a tervpályázatot. A kezdeti elképzelések szerint az épület mind a négy oldalának szabadon kell állnia, hogy a kialakítandó bolthelyiségek értéke ezzel nőhessen, másrészt a község főterét is ki lehessen alakítani.⁵² A tervpályázatot 1901-ben írták ki, a beérkezett hat pályaművet a községi előjáróság főszolgabíró tolmácsolta kérésének megfelelően a megyei államépítészeti hivatal bírálta el, amire 1901 szeptemberében került sor.⁵³ Három induló azonosítható, a magyaros tervet készítő Hegedűs Ármin és Böhm Henrik, első városi székháztervüket erre az alkalomra készítő Komor Marcell és Jakab Dezső, illetve a végül a megbízást elnyerő Jablonszky Ferenc. A pályázatot Komor és Jakab nyerték, de a helyi potentátok Jablonszky tervét pártolták, az emiatti fellebbezések miatt az építés ügye évekig elhúzódott, s közben Jablonszky még további két tervsorozatot is készített. 1904. március 7-én a közgyűlés a kivített polgári iskolát 1901-ben felhúzó Pap György és Pap Sándor kecskeméti vállalkozókra bízta,⁵⁴ március 24-én

⁴⁸ Az új városháza. *Csongrádi Ujság*, 1913. (november 23.) 47. sz. 1. p.

⁴⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, Csongrádi Levéltár (MNL CSCSVL CSL) V. 71. a. Csongrád Város, 1880–1923-ig Nagyközség Képviselő-testületének iratai (1872–1949). Közgyűlési jegyzőkönyvek 37. k. 1913. november 27. 373/1913. sz.

⁵⁰ Uj városháza. *Abony*, 1898. (június 19.) 8. sz. 3. p.; GyÖRE Pál: *Százéves az abonyi városháza*. Abony, 2004. Önkormányzat.; BRUNNER 2017. 73–78. p.

⁵¹ Az új városháza ügye. *Abony*, 1900. (július 8.) 28. sz. 2. p.

⁵² Az új városházáról. *Abony*, 1900. (november 4.) 45. sz. 2. p.

⁵³ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (MNL PVL) IV. 408.b. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai (1876–1950). Közigazgatási iratok (1876–1950) 1539/1906.

⁵⁴ Uo.

Az abonyi községháza
Kép forrása: szerzői felvétel, 2016

pedig Máthé József jegyző és Palásti Pál bíró jelentették, hogy az építkezést jóváhagyta a megye.⁵⁵

Az 1904-ben elkészült, egyemeletes, szabadon álló, piramidális tetővel koronázott középrizalittal és fióktetős sarokrizalitokkal tagolt, tengelyesen szimmetrikus épület mesterséges dombon áll, ami még jobban kiemeli környezetéből. Abony modern főtere ezzel az építkezéssel jött létre. Léptékében városházának tekinthető, az első emeletre háromkarú lépcsőház vezet fel.

2.3. Újkécske

Az újkécskei községháza építésének ötlete 1902-ben merült fel, együtt a leégett kántorlak pótlásával és egy négytermes elemi iskoláéval. Az iskola terveit a nagykőrösi Dalmady Győző készítette, a községházáét Mátray Lajos

⁵⁵ Uo.

Az újkécskei (ma tiszakécskei) községháza

Kép forrása: szerzői felvétel, 2016

kunszentmártoni építész.⁵⁶ Dalmady iskolatervét a megye is jóváhagyta 1902 áprilisában, mégis augusztusban Mátraytól szereztek be tervet erre is, egyúttal az intézmény államosítása ügyében kezdődtek tárgyalások.⁵⁷ A kántorlak tervét és költségvetését csak később, 1902 augusztusában szereztek be és fogadták el.⁵⁸ Az iskola és a községház tervét Újkécske 1902. szeptember 11-én terjesztette fel a megyéhez,⁵⁹ ahol azokat 1903 márciusában hagyták jóvá a kántorlakéval együtt. A három építkezést kölcsönből tervezték fedezni.⁶⁰ A kántorlak építéséről 1906. április 12-én született közgyűlési határozat.⁶¹ Újkécske ezután árlejtést hirdetett a három épület kivitelezésére, ám az épületek elhelyezésének kérdését ekkor még nem oldották meg véglegesen. 1906 decemberében Kazacsai József községi mérnök és Dobóczky József külső építész szakértő megvizsgálták a lehetőségeket. A szakértők véleménye eltérő volt, ezért a végleges döntést 1907 tavaszára halasztotta a képviselő-testület.⁶²

⁵⁶ MNL BKVL V. 386. Újkécske nagyközség iratai (1887–1949) 3. k. 176–178. p. Kgy. jkv. 1902. április 30. 25/1902.

⁵⁷ Uo. 181–184. p. Kgy. jkv. 1902. augusztus 22. 28/1902.

⁵⁸ Uo. 186–187. p. Kgy. jkv. 1902. augusztus 22. 31/1902.

⁵⁹ Uo. 196–197. p. Kgy. jkv. 1902. szeptember 11. 42/1902.

⁶⁰ Uo. 238–239. p. Kgy. jkv. 1903. március 10. 6/1903.

⁶¹ Uo. 549. p. Kgy. jkv. 1906. április 12. 42/1906.

⁶² MNL BKVL V. 386. 4. k. 31–32. p. Kgy. jkv. 1906. december 12. 98/1906.

A vállalati szerződés elfogadására 1907. szeptember 10-én került sor, amit az előjáróság Dobóczky József és fia, Dobovszky József szentesi vállalkozókkal kötött az iskola és a községháza építésére.⁶³ A piactérre néző községháza építését 1908-ban kezdték meg, a telkek rendezése és tulajdonjogának tisztázása után. A korábban az egyház tulajdonát képező régi iskolát átalakították, ez az új községháza melléképülete lett.⁶⁴

Az újkécskei községháza földszintes, téglány alaprajzú, kontyolt nyeregtetős, neoreneszánsz épület, főhomlokzata tükörszimmetrikus. A nagy belmagasságú irodákat középfolyósó választja el. Díszítése mértéktartó, a piactérre néző főbejáratot attika emeli ki, a félköríves főbejáratot két korinthoszi fejezetű félpillérpár.

2.4. Kiskunmajsa

Kiskunmajsa 1836-ban kapott mezővárosi jogállást, a tornácos, földszintes városháza épülete 1783–1786-ból származik. A majsai képviselő-testület 1872-ben nem tudta vállalni a rendezett tanácsú városi címmel járó kötelezettségeket. A községi költségvetés deficitese volt. Ennek ellenére a fennmaradt közgyűlési jegyzőkönyvekből egy nagyobb szabású beruházási program rekonstruálható.

Az előzmények között említhető, hogy a rossz állapotba került régi óvodaépület újjáépítésére Tary Endre községi képviselő 1906. március 19-én mutatott be egy tervet a közgyűlés előtt.⁶⁵ 1906 augusztusában már nem pusztán ez az építkezés került szóba a közgyűlés előtt. A testület augusztus 29-én tárgyalta, hogyan lehetne fedezetet teremteni az óvoda telkén építendő bérház mellett egy második óvodára és a kigyósi iskolára. Tary azt javasolta, a közgyűlés ne határozzon még erről a kérdésről, mivel a vendéglő átépítése mellett a városháza bővítése is szükséges; szerinte célszerű lett volna az összes építkezés fedezetéről egyszerre gondoskodni. A közgyűlés azonban máshogy döntött: a régi óvoda helyén építendő bérházra, a kigyósi iskolára és a második óvodára 40 000 koronás, 50 éves lejáratú kölcsön felvételét határozták el.⁶⁶ A három építkezés terveit azonban 1907-ben az alispán nem találta megfelelőnek, az óvodatervet pedig maga a közgyűlés vetette el, mert időközben másik telket szemeltek ki e célra. A községházával kapcsolatban a

⁶³ Uo. 133–134. p. Kgy. jkv. 1907. szeptember 10. 73/1907.

⁶⁴ Uo. 210–212., 214–216. p. Kgy. jkv. 1908. március 29. 23/1908, 26/1908.

⁶⁵ MNL BKVL V. 350.b. Kiskunmajsa nagyközség (1837–1872-ig mezőváros) iratai (1742–1950) 1. k. 116–117. p. Kgy. jkv. 1906. március 19. 32/1906.

⁶⁶ Uo. 184–185. p. Kgy. jkv. 1906. augusztus 29. 127/1906.

közgyűlés utasította az előljáróságot, hogy az emeletréépítéssel kapcsolatos korábbi iratokat gyűjtsék össze, a terveket pedig az államépítészeti hivattal javíttassák ki.⁶⁷

A tervbe vett építkezések listája 1909-ben bővült a kórházéval és egy iskoláéval,⁶⁸ s miután a Földművelésügyi Minisztérium 1908-ban felszólította a községet egy vágóhíd építésére, 1912 decemberében ennek az építését is határozat mondta ki.⁶⁹ A sok tervbe vett építkezés hívta életre 1910-ben a mindenkori főjegyző és főbíró elnökletével megalakított építőbizottságot, amely feladatul kapta, dolgozzon ki javaslatokat az építkezések fedezetére.⁷⁰ A közgyűlés újjalakította a község szepítőbizottságát is, amely még abban az évben kidolgozta a piactér rendezéséről, a községháza emeletréépítéséről szóló javaslatait, amelyek nagy részét a közgyűlés is elfogadta.⁷¹ A bizottság összesen 600 000 korona kölcsön felvételét javasolta.⁷²

A közgyűlés 1910. május 18-án határozta el a községháza emeletesre való felépítését (a földszinten üzlethelyiségekkel), és a 600 000 korona községi kölcsön felvételét: községházra, bérházra, bazárépületre, nagyvendéglőre, halottsházra, szegényházra, vasúti út kiépítésére.⁷³

Az 1906-os első elképzelésekből 1910-re tehát egy valóban nagyszabású program rajzolódott ki. Ami megvalósult belőle, az Papp Gyula és Szabolcs Ferenc nevéhez köthető, akikhez majsai jelenlétüket megelőzően számos nyírségi épület kötődött, köztük az 1912-ben avatott nyírbátori tornyos községháza. Nemcsak a községháza tervpályázatát nyerték meg, de ők építették fel a város két bérházát (Fő u. 67. és Csontos Károly u. 2. – Hősök tere 3.) is 1913-ban.⁷⁴

Nem valósult meg a Hősök terére néző községháza emeletréépítése, amellyel a városkép vertikális tagozódása is elkezdődött volna. Ekkor még nem állt a központban emeletes épület. A tervezési programot 1912-ben állították össze.⁷⁵ Ebből jól körvonalazódik, milyen épületet képzelt el az előljáróság. A rendelkezésre álló telken egy hozzávetőlegesen 92×70 m alapterületű, téglány, derékszögű alaprajzú, egyemeletes épületet képzeltek el, nyugati és északi oldalában egy-egy díszes bejáratral. Az északi oldalon

⁶⁷ MNL BKVL V. 350.b. 3. k. 42–45. p. Kgy. jkv. 1907. október 30. 161/1907.

⁶⁸ Uo. 396. p. Kgy. jkv. 1909. március 24. 70/1909.

⁶⁹ Uo. 245. p. Kgy. jkv. 1908. augusztus 12. 157/1908, 93–95. p. Kgy. jkv. 1913. április 12. 102/1913.

⁷⁰ MNL BKVL V. 350.b. 4. k. 214–215. p. Kgy. jkv. 1910. február 24. 39/1910.

⁷¹ Uo. 236–237. p. Kgy. jkv. 1910. április 9. 65/1910.

⁷² Uo. 256–259. p. Kgy. jkv. 1910. április 16. 85–90/1910.

⁷³ Uo. 289–300. p. Kgy. jkv. 1910. május 18. 115–119/1910.

⁷⁴ MNL BKVL V. 350.b. 6. k. 136. p. Kgy. jkv. 1913. május 7. 132/1913.

⁷⁵ Építési program Kiskunmajsai község belterületén tervezendő községházához. *Kiskunmajsai Hírlap*, 1912. (május 26.) 22. sz. 2–3. p.

a 200 fős tanácsterem, a nyugati oldalon színelőadások tartására alkalmas nagyterem kapott volna helyet, amelyhez vendéglő, kávéház is tartozott volna. A közigazgatási funkciók az északi traktusokban húzódtak volna, de a földszinti bérhelyiségek egy eredendően többfunkciós épület igényéről tanúskodnak, amelynek legközelebbi mintái az 1905–1906-ban épült kiskunhalasi és az 1909–1911-ben épült kiskunfélegyházi városháza lehettek. A vármegye utasítására az előjáróság tervpályázatot hirdetett, amelyre 22 pályamű érkezett be. A bírálatot 1912. augusztus első felében tartották. Az első díjat a Papp–Szabolcs-páros *Majsa* jeligés műve nyerte meg, második helyezést a kiskunfélegyházi városháza építkezését éppen befejező Morbitzer Nándor *Kun* jeligés munkája kapta.⁷⁶ A megbízás 1913-ban a Papp–Szabolcs-párosé lett, együtt a két bérházzal.⁷⁷

1914-ben került újra a közgyűlés elé az építkezés kérdése, amikor a 400 000 koronára rúgó építési költség fedezésére úgy döntöttek, hogy felhasználják a 172 600 koronás adómentes kötvényt, eladnak egy 50 holdas földet, parcellázzák a régi erdőföldet, a hiányzó részt pedig kölcsönből fedezik. Ezek közül az adómentes kötvények felhasználási célját kizárólag a község-házépítésben jelölték meg.⁷⁸ Papp és Szabolcs megbízási szerződése csak 1914 márciusában készült el.⁷⁹ Az építkezés az első világháború miatt nem valósult meg.

2.5. Jászszentlászló

1906. február 25-én a képviselő-testület kiküldött egy bizottságot a község-háza és a jegyzői lakás ügyében. Már ekkor megfogalmazódott a szándék egy kifejezetten új község-háza építésére és egy korszerűbb jegyzői lakra. Az elképzelés céltudatosságáról az tanúskodik, hogy a jegyzői lak helyét ki is jelölték a faiskola helyére, az új község-házát pedig a régi helyére képzelték el.⁸⁰ (A régi község-háza állapotáról a közgyűlési jegyzőkönyvek elejtett megjegyzése tanúskodik: „az épület oly rozoga állapotban van, amelyben a hivatalt tartani tovább nem lehet.”⁸¹) 1906. június 14-én született döntés a tervek (iskola, község-ház,

⁷⁶ Község-háza tervpályázatainak... *Kiskunmajsai Hírlap*, 1912. (augusztus 11.) 33. sz. 2. p.; A község-háza tervpályázatainak... *Kiskunmajsai Hírlap*, 1912. (augusztus 18.) 34. sz. 4. p.

⁷⁷ Építkezés dolgában haladunk. *Kiskunmajsai Hírlap*, 1913. (február 9.) 6. sz. 2. p.

⁷⁸ MNL BKVL V. 350.b. 6. k. 367–370., 380–382. p. Kgy. jkv. 1914. január 7. 4/1914; 1914. február 7. 20/1914.

⁷⁹ Uo. 416–417. p. Kgy. jkv. 1914. március 7. 52/1914.

⁸⁰ MNL BKVL V. 343. Jászszentlászló nagyközség iratai (1902–1949) 1. k. 161–162. p. Kgy. jkv. 1906. február 25. 10/1906. sz.

⁸¹ Uo. 245. p. Kgy. jkv. 1907. július 21. 33/1907. sz.

jegyzői lak) beszerzéséről, november 26-án pedig az építendő községházához 42 öl terméskő kivágásáról határoztak.⁸² A nyersanyagot a község saját kebeléből kívánta biztosítani, tervek azonban ekkor még nem voltak. A község először kérelemmel fordult a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatalhoz, hogy a községháza és a jegyzői lak tervét hivatalból készítsék el, miután azonban a hivatal ezt megtagadta, 1907. január 26-án a község fizetés ellenében kérte fel a hivatalt a tervek elkészítésére.⁸³ A három hónap múlva, 700 korona ellenében elkészült terveket elfogadták, de a jegyzői lak felépítésétől végül eltekintettek.

A községháza építéséről azonban nem mondtak le, e célból 1907 májusában új bizottságot küldtek ki.⁸⁴ Az új községházépítő bizottság tárgyalásokat kezdett vállalkozókkal, akiktől árajánlatokat szerzett be.⁸⁵ Végül az újonnan emelendő községházáról is lemondtak, s egy meglévő, alkalmas épület átalakítását határozták el. Ez Terbe Kálmánnak a vasút mellett fekvő háza lett (ma a Kossuth Lajos utca 7. északi része), az átalakításokat 1908-ban fejezték be.⁸⁶ Az épület egyszerű, historizáló stukkókkal díszített, három szobával az utcára néző polgárház volt.

2.6. Kerekegyháza

Kerekegyháza kedvezőtlen anyagi helyzetét mutatja, hogy költségvetésében az 1899. évtől kezdve meredeken emelkedett a deficit.⁸⁷ A községi építkezéseket és a vasutat kölcsönből létesítették.⁸⁸

Ficzek János képviselő, látva, hogy az évenkénti felújítás nem vezet eredményre, 1895-ben javasolta, hogy építsék újjá a nádfedeles községházát és a jegyzői lakot.⁸⁹ Véleményét osztotta Kálóczy Ferenc főjegyző is, mindketten veszélyeztetve látták például a levéltár helyzetét. Az új községházát azért

⁸² Uo. 198–199. p. Kgy. jkv. 1906. november 26. 45/1906. sz.

⁸³ Uo. 210–211. p. Kgy. jkv. 1907. január 26. 3/1907. sz.

⁸⁴ Uo. 222. p. Kgy. jkv. 1907. május 4. 14/1907. sz.

⁸⁵ Uo. 226. p. Kgy. jkv. 1907. május 23. 16/1907. sz.

⁸⁶ Uo. 228–230. p. Kgy. jkv. 1907. május 29. 18/1907. sz.; 254–255. p. Kgy. jkv. 1907. szeptember 14. 40/1907. sz.

⁸⁷ Az első deficités évben a fedezetlen hiány a bevételek 5,5%-a, az 1901. évi költségvetésben már 26%-a, az 1902. évben 29%-a, átmeneti csökkenés után az 1906–1908. évi költségvetések fedezetlen része már a bevételek 47–49%-a körül mozgott. 1909-től 65%-ra ugrott, csupán 1913-tól mérséklődött 59%-ra, de 1915-ben 74%-ra ugrott. MNL BKVL V. 348. Kerekegyháza nagyközség iratai (1862–1950) 4. k. 2., 118–120., 154., 323., 411. p. Kgy. jkv. 1898. szeptember 10. 49/1898; 1900. október 7. 43/1900; 1901. szeptember 16. kgy. sz. n.; 1905. szeptember 23. 55/1905; 1906. szeptember 27. 66/1906.

⁸⁸ Kerekegyháza új kölcsöne. *Lajosmizsei és kerekegyházai híradó*, 1907. (november 10.) 1. sz. 3. p.

⁸⁹ MNL BKVL V. 348. 3. k. 327–328. p. Kgy. jkv. 1895. szeptember 1. 22/1895.

is szorgalmazták, hogy megfeleljenek az állami anyakönyvezésről szóló törvénynek, amely megfelelő helyiséget írt elő, a régi községházának még házasságkötő terme sem volt. Fedezetnek két üres, hasznosítatlan községi telek eladása mellett a regálé kártalanítási kötvényeket javasolták, amelyből a község a közlegelőt is megvásárolta. A közgyűlés ilyen értelemben mondta ki az építés szándékát.⁹⁰ A kötvények ilyen felhasználását azonban a megye elutasította. Az előljárásnak ezért csak 1897-ben sikerült a tervek és költségvetések beszerzése, ekkor egy 16 000 és egy 13 000 forintos változat is készült. Megfogalmazták azt is, milyen legyen az épület: „külsőleg csinos, belsőleg pedig kellő tágas szobákkal ellátva”. A közgyűlés 1897. január 8-án kelt határozatában utasította az előljárást, hogy bízson meg egy építőmestert a tervek elkészítésével, s kinevezte az építési bizottság tagjait.⁹¹ Az esztendő folyamán a jegyzői lak és a községháza állapota még jobban leromlott. Ezért a jegyző javaslatára a közgyűlés áttette székhelyét a nagyvendéglőbe, a jegyzői lak felépítésére pedig 5000 forintot szavazott meg.⁹² Novemberben a jegyző ismét a községháza állapotára figyelmeztette a képviselő-testületet: a jegyző irodája tűzveszélyes, mert nincs irattár, nincs betörés ellen védve, az épületet fedő nád rossz. A nagyvendéglő községházává alakítását ekkor már „szerencsétlen” gondolatnak tartotta, s a pótmegoldások helyett új községház és jegyzőlak építését sürgette, ezek építési költségének megtérülését épp a jövedelmező nagyvendéglőtől remélte. A javaslatot egyhangúlag megszavazták, s a korábban kiküldött bizottság megkezdte az előkészületeket.⁹³ A bizottság jelentését a közgyűlés december 16-án tárgyalta. Egészen konkrét elképzelésekkel léptek elő (a községház pincelejárója keményfából készítendő, a padlásfeljárója pedig legyen grádicsos, ne létrás). Ezekből egy földszintes, alapincézett, udvaros, padlással is rendelkező, körülteglázott, egy traktusos és udvar felőli folyosós, cseréppel fődött épület rajzolódik ki. Ilyen eddig nem épült a községben.⁹⁴

Az 1898-ban beszerzett községház és jegyzői lak terveit 1898 októberére vizsgálta fölül az államépítészeti hivatal.⁹⁵ A tervek készítője Mészáros János volt. Az építkezést legkésőbb 1899-ben megkezdhatték (miután 1898-ban Mészáros pótköltségvetését jóváhagyták), 1899-ben eladták a régi, düledező

⁹⁰ Uo. 333–337. p. Kgy. jkv. 1895. szeptember 20. 24/1895.

⁹¹ Uo. 400–403. p. Kgy. jkv. 1897. január 8. 6/1897.

⁹² Uo. 430–431. p. Kgy. jkv. 1897. szeptember 30. 30/1897.

⁹³ Uo. 434–437. p. Kgy. jkv. 1897. november 30. 38/1897.

⁹⁴ Uo. 441–442. p. Kgy. jkv. 1897. december 16. 49/1897.

⁹⁵ MNL BKML V. 348. 4. k. 15–16., 25. p. Kgy. jkv. 1898. október 11. 64/1898; 1898. november 16. 76/1898.

A kerekegyházi községháza
Kép forrása: szerzői felvétel, 2016

jegyzői lakot.⁹⁶ Az építési munkálatok 1900-ban is folytak.⁹⁷ Ezzel párhuzamosan felépült a jegyzői lak is.⁹⁸

A községház hosszan elnyúló, földszintes, neoreneszánsz stílusú épület. Félköríves ablakokkal, enyhe kiugrású közép és sarokrizalitokkal tagolt, téglány alaprajzú. Ez volt Kerekegyháza első modern funkciójú, emlékszerű épülete.

⁹⁶ Uo. 70. p. Kgy. jkv. 1899. október 22. 37/1899.

⁹⁷ Uo. 102–103. p. Kgy. jkv. 1900. április 14. 23/1900.

⁹⁸ A jegyzői lak és a községház építését a helytörténeti irodalom 1898-ra tette, tévesen, Kálóczy Ferenc jegyző 1907-ben elhangzott beszéde nyomán. Nincs arra magyarázat, Kálóczy miért predatálta az építkezést. *Kerekegyháza község 50 éves jubileumának lefolyása 1907. szept. 15-én*. Kecskemét, 1907. Spitzer Vilmos nyomdája, 11. p.; HAZAG László: *Adalékok Kerekegyháza történelméhez*. Kerekegyháza, 2007. Kerekegyházáért Baráti Egyesület, 110. p.

Heil Kristóf Mihály*

AZ INFRASTRUKTÚRA- FEJLESZTÉSEL KAPCSOLATOS VITÁK A REFORMKORBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL NÓGRÁD VÁRMEGYÉRE (1831–1832)

1. Bevezetés

Az *infrastruktúra* kifejezés bár széles körben elterjedt, de enciklopédikus meghatározása közel sem olyan egyértelmű, mint elsőre gondolnánk.¹ Számos, elemeiben hasonló és egymástól eltérő fogalom született már meghatározására a tudomány különböző diszciplínáinak képviselőitől. Egyesek az infrastruktúrát az ún. társadalmi rezsitőkével (*social overhead capital*) azonosítják. Albert O. Hirschman szerint: „Szélesebb értelemben felölel minden közületi (public) szolgáltatást, a törvénykezéstől és rendfenntartástól kezdve az oktatáson és a közegészségen keresztül a szállításig, a hírközlésig, az energia- és vízellátásig, valamint olyan mezőgazdasági rezsitőkét, mint az öntözési és csatornázási rendszer.”² René L. Frey és Jacques Stohler tőkeigényszempont-központú meghatározása értelmében pedig az: „Infrastrukturális kiadások azok, amelyeket bár közös javaknak (*öffentliche Güter*) fordítanak, de mint beruházások, jövőbeli hozamok jelenlegi ráfordításainak felelnek meg.”³ Werner Ehrlicher *termelői és fogyasztói* infrastruktúrát különböztet meg.⁴ A meghatározások sora sokáig folytatható, s valószínűleg az

* Heil Kristóf Mihály tudományos segédmunkatárs HUN-REN–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport; egyetemi tanársegéd ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0001-5334-7946

¹ Érdemes megjegyezni, hogy az infrastruktúra kifejezéssel először csupán a második világháborút alatt a nyugati hadászat tudományi szakkönyvekben találkozhatunk. Lásd ILLÉS Iván – RIMASZOMBATI Jenő: Az infrastrukturális ellátottság területi differenciái és változási tendenciái. *Építéstügyi Szemle*, 1969. 3. sz. 99. p.

² HIRSCHMAN, Albert O.: *The Strategy of Economic Development*. New Haven, 1958. Yale University Press.

³ FREY, René Leo: *Infrastruktur. Grundlagen der Planung öffentlicher Investitionen*. Tübingen, 1970. Verlag Mohr; STOHLER, Jacques: Zur rationalen Planung der Infrastruktur. *Konjunkturpolitik*, 1965. 5. sz. 279–308. p.

⁴ EHRLICHER, Werner: Probleme langfristiger Strukturwandlungen des Kapitalstock. In NEUMARK, Fritz (Hrsg.): *Strukturwandlungen einer wachsenden Wirtschaft*. 2. Bd. Berlin, 1964. Verlag von Duckner & Humblot, 871–897. p.

egyes szakmák más és más definícióval szolgálnának, így jelen helyen nem lehet célokom sem a fogalom különböző adaptációit teljeskörűen bemutatni, sem enciklopédista aprólékossággal meghatározni az infrastruktúra egyetemes fogalmát. Egyet viszont megállapíthatok: az infrastruktúra nem csupán kő, vas és acél, azaz nem kizárólag *anyag-műszaki* (közlekedési és energia-hálózat stb.) és *intézményi* (oktatás, egészségügy stb.) háttérrel jelent, hanem ún. *személyi és emberi* infrastruktúráról is szükséges megemlékeznünk a fogalom kereteinek tisztázásakor.

Egy terület (ország) infrastruktúráját, annak fejlődését vizsgálva érdemes szem előtt tartani, hogy az sosem függetleníthető a térség társadalmi, gazdasági és nem utolsósorban politikai valóságától, változásaitól.

Míg Nyugat-Európában több évszázados szerves fejlődés jellemezte a feudalizmus kapitalizálódását, addig Kelet-Közép-Európában ez a folyamat késve jelentkezett és befejezetlen maradt. Ehhez mérten Magyarországon is a fentiekkel együtt járó általános infrastruktúra-fejlesztés megkésve kezdődött, és valójában teljes egészében sosem érte el a nyugati szintet. A folyamat gócpontja az ipari forradalom volt, amely gazdasági és – nem kevésbé jelentős, de lassú – társadalmi változásokat indukált. Ezen átalakulás iránti igény Magyarországon a 18. század végén és a 19. század első felében, azaz a magyar reformkor idején jelentkezett. Szemléletes példa a hazai úthálózat mint infrastrukturális fejlesztés ügye, amelynek vitájában mélyről feltörő évszázados reflexek (nemesi ősi kiváltságok védelme) és a változtatás, a fejlesztés szükségességének felismeréséből fakadó kettősség nyilvánvalóbban nem is mutathatja meg a korszak valódi tétjét: marad-e az évszázados feudalizmusszerű rendi szisztéma, vagy az ország modernizálódik, és a polgárosodás útjára lép.⁵

*

A közlekedés fejlettsége meghatározza a társadalom és a gazdaság működését. Gyors és biztonságos szállítási jármódok nélkül nincs prosperáló kereskedelem, tehát megfelelő közúthálózat nélkül nincs korszerű gazdaság. Ezért alapvető jelentőségűek a közlekedési infrastruktúrát fejlesztő gazdaságpolitika szándékai. A közlekedés mindenkori színvonala – évszázadaok óta – meghatározóan hat a környezet állapotára, az életszínvonalra és az életminőségre is. Továbbá nem kevésbé elengedhetetlen a közigazgatás hatékony működéséhez. A megfelelő

⁵ Jelen tanulmány alapján lásd még HEIL Kristóf Mihály: Utakon a közteherviselés felé. A köz-útfejlesztéssel kapcsolatos Nógrád megyei rendszeres bizottsági munkálatok vitája. In BODOVICS Éva – ESZIK Veronika – VADAS András (szerk.): *Környezet és társadalom. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2023. évi konferenciájának kötete*. Budapest, Hajnal István Kör [Megjelenés alatt.]

közlekedési hálózat elengedhetetlen a postaszolgálat működtetése, a növekvő számú hivatali ügyek intézése és az információáramlás, valamint a hadseregek mozgatása esetében egyaránt.

2. A közlekedésügy mint infrastruktúrafejlesztés

Az 1830-as évek gazdasági és politikai szakírói felismerték a közlekedés és szállítás ügyének jelentőségét. Belátták, hogy a fejlett közlekedési infrastruktúra nélkül elképzelhetetlen az ország gazdaságának fellendítése, azonban átfogó és részletes reformtervezet egészen Széchenyi István 1848-as *Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről* című művéig⁶ nem készült. Hiába volt fellelhető sok más, a reformkor nyilvánosságában megjelenő elképzelés az 1792 és 1795, illetve az 1828 és 1830 között működő országos bizottságok, valamint az 1831 és 1832 között tevékeny vármegyei közgyűlések jegyzőkönyveiben, egységes tervezet kidolgozására csak a „legnagyobb magyar” vállalkozott, miután 1848-ban elvállalta a helytartótanács közlekedési bizottságának vezetését.

A közlekedés ügyét az országos kereskedelmi albizottság tárgyalta az 1790-es évek elején és az 1820-as évek végén egyaránt.⁷ Kapitány Adrienn részletesen elemezte a közlekedéssel kapcsolatos országos bizottsági javaslatokat,⁸ és helyesen rámutatott, hogy nemcsak a kereskedelem és a közlekedés állapotának összefüggése volt magától értetődő a kortársak számára, hanem az is, hogy a kérdés egységes és igazságos szabályozása érdekében az országgyűléstől várták a megoldást.⁹ Ennek megfelelően Széchenyi is egy országgyűlési bizottság hatáskörébe kívánta utalni a közlekedés ügyének rendezését.¹⁰

Az 1827. évi 8. törvénycikk által felállított kereskedelmi bizottság javaslatai tizenegy törvénycikkben foglalkoztak a közlekedésüggyel, amelyekben javaslatot fogalmaztak meg a közúthálózat fejlesztésére, csatornaépítésre, folyószabályozásra és a beruházások anyagi háttérét biztosító közalap felállítására, magánvállalatokra, valamint az út-, a híd- és a révvámok felülvizsgálatára és a tengeri fuvarozás, illetve tengeri kereskedelem szabályozására is.¹¹

A kereskedelmi operátumok végül nem töltötték be feladatukat, a soron következő diétákon nem vették napirendre őket, maguk teljességében soha

⁶ SZÉCHENYI István: *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről*. Pozsony, 1848.

⁷ A rendszeres bizottságok kereskedelmi javaslatairól feltáró jellegű mű ezidáig nem született.

⁸ KAPITÁNY Adrienn: Közlekedéssel kapcsolatos javaslatok az 1828–1830. évi országos bizottság kereskedelmi munkálatában. *Történelmi Szemle*, 2016. 4. sz. 615–641. p.

⁹ Uo. 615–616. p.

¹⁰ SZÉCHENYI István: *Stádium*. Lipcse, 1833. 240–241. p.

¹¹ Lásd bővebben KAPITÁNY 2016.

nem tárgyalták meg, azonban egyes – kereskedelmi javaslatok mellett – közlekedésfejlesztésről szóló tervezetekből kiindulva számos törvény született az elkövetkezendő reformországgyűléseken. 1836-ban a diéta három törvényt is elfogadott a bizottságok javaslatai alapján: úgymint a közlekedési célú vállalkozásokról és a kisajátításról,¹² a Lánchídról¹³ szóló törvényeket, valamint megerősítették az 1807. évi vízi munkálatokról szóló 17. cikket is.¹⁴ Majd 1840-ben a Duna s egyéb folyamok szabályozásáról,¹⁵ a vizekről és csatornákról,¹⁶ a fuvarosokról¹⁷ és a Dunát a Tiszával összekötő csatornáról¹⁸ is döntöttek.¹⁹ 1844-ben a közmunkák szabályairól hoztak törvényt.²⁰

Tanulmányomban a közlekedésfejlesztés reformkori történetéhez szeretnék némi adalékkal szolgálni. Jelen írásomban az ún. országos rendszeres bizottsági munkálatokra tett megyei észrevételeket vizsgálom, elsősorban Nógrád vármegyére koncentrálva. A témához nem az infrastruktúra mint tárgyi megvalósítás irányából közelítek, nem az útépités-technika-történetírásához vagy a járművek történetéhez kívánok hozzájárulni, hanem a közlekedésfejlesztés körüli viták társadalomfejlesztő hatásait vizsgálom. Ugyancsak nem az úthálózat-fejlesztés körébe tartozó főútvonalak kijelölésével kapcsolatos számos társadalomalakító tényezőre koncentrálok, hanem azt a diskurzust kívánom bemutatni, hogy az 1830-as évek megyei közvéleménye hogyan kezdte lebontani a nemesi kiváltságokat, és az úthálózat-fejlesztés ügye miképpen járult hozzá a közteherviselés megvalósulásához.²¹

¹² 1836. évi XXV. törvénycikk az Ország köz-javát és kereskedését gyarapító magányos vállalatokról.

¹³ 1836. évi XXVI. törvénycikk egy állandó hidnak Buda és Pest közötti építéséről.

¹⁴ 1836. évi XXXVI. törvénycikk az egyesek költségein készítendő vízi munkálatoknak előmozdításáról.

¹⁵ 1840. évi IV. törvénycikk a Duna s egyéb folyamok szabályozásáról.

¹⁶ 1840. évi X. törvénycikk vizekről és csatornákról.

¹⁷ 1840. évi XX. törvénycikk a fuvarosokról.

¹⁸ 1840. évi XXXVIII. törvénycikk a Dunát a Tiszával összekötő csatornáról.

¹⁹ Lásd bővebben ERDMANN Gyula: *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története*. Budapest, 2014. Országgyűlés Hivatala, 383–406. p.

²⁰ 1844. évi IX. törvénycikk a közmunkák szabályozásáról.

²¹ Nógrád vármegye közúthálózatának történetéről lásd SZVIRCSEK Ferenc: *Nógrád megye köztjainak története*. Salgótarján, 1980. KPM Közúti Igazgatósága.

3. Milyen utat, hova, miből és kinek?

A 16–17. században a török megszállás alatti területek népességének csökkenésével egész országrészek váltak elnéptelenedetté, ami együtt járt a közutak pusztulásával is.²² Az oszmán kiűzését követően a magyarországi utak forgalma állandóvá vált, így elengedhetetlen volt a meglévő gyatra nyomvonalak fejlesztése és újak létesítése. Az 1715. évi 59. törvénycikk által kiküldött bizottság (*systematica comissio*) feladata lett volna, hogy fedezetet teremtsen a fejlesztésére és fenntartására. A deputáció javaslata egy közpénztár (*fundus publicus*) felállítására volt, amelynek bevételeit út- és csatornaépítésre kellett volna fordítani, azonban a törvény megszületését a rendi ellenállás megakadályozta.²³ Majd III. Károly egy műszaki bizottmány szervezéséhez látott. A Helytartótanácsba tagozódott testület hatásköre a közlekedés infrastruktúrájának fejlesztésére terjedt ki. Feladata volt az utak építésének, fenntartásának irányítása és felügyelete, ezzel III. Károly lett az első magyar király, aki átfogó útépítő programot indított. Mária Terézia 1767. évi úrbéri rendezésében rögzítette a jobbágyok ingyenn munkájának, a robotnak mértékét: a kötelezett jobbágy 52 igás- vagy 102 nap gyalogrobottal tartozott, amit előjárója útépítésre is felhasználhatott. Továbbá a királynő egy 1772-es rendeletében útfelügyelő mérnökök alkalmazására kötelezte a vármegyéket. II. József pedig a só árának központi megemelésével juttatott többletforrásokkal és a Helytartótanácscon belüli építésügyi igazgatóság felállításával támogatta az útfejlesztés ügyét.²⁴ II. József 1785-ös tervei a centrumot kívánták összekötni a perifériával, tehát Budáról és Pestről kiindulva az országot a szélrózsa minden irányában átszelő úthálózatot álmodott meg, amelyeket – akárcsak később a dualista pesti építészeti sugárútjait – országos „körutakkal” kötött volna össze.²⁵

Az 1828 és 1830 között működő országos bizottság feladatául kapta, hogy találja meg azokat a pénzügyi forrásokat, amelyek képesek biztosítani a közlekedés fejlesztését.²⁶ Megelőzően a közlekedési hálózat beruházói és fenntartói nagyobb részt a törvényhatóságok, kisebb részt magántulajdonosok és vámtulajdonosok voltak, az állam csupán egyedi esetekben vállalt fedezetet, melyet jellemzően a sóáralapból támogattak.²⁷ Az alap kezelője

²² ZIMÁNY Vera: Magyarország bekapcsolódása a kora újkori világgazdaságba. In PACH Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története 1526–1686*. I. k. Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó, 285., 297. p.

²³ A közpénztárról lásd PLEIDELL Ambrus: *A fundus. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulója tiszteletére*. Budapest, 1933. Sárkány-Nyomda Részvénytársaság, 440–456. p.

²⁴ CZÉRE Béla: *Magyarország közlekedése a 19. században 1780–1914*. Budapest, 1997. MÁV Rt. Vezérgazgatósága, 9. p.

²⁵ Lásd uo. 1.2. ábra. 11. p.

²⁶ Uo. 620. p.

²⁷ Uo.

a Helytartótanács és a Kamara volt, a felhasználásról pedig az Építészeti Igazgatóság döntött, a rendek megkérdezése nélkül. A rendelkezésre álló összeg – a vállalkozás mértékéhez képest – szerénynek volt mondható, évi 250–300 ezer forintot tett ki.²⁸

Az 1828-as bizottság egyrészt a közalap felállításában, másrészt a magántőke nagyobb arányú bevonásában látta a megoldást. A fundus felállítását korábban sem az 1715. évi, sem az 1793-as országos deputáció nem vállalta fel. Valószínűsíthetően felismerték, hogy a befektetés csak a nemesség részvételével kivitelezhető, s ezt nem vállalták, inkább a bizottság a nádorhoz fordult, és kérvényezte a javaslat megyékhez továbbítását.²⁹ Indokolásuk szerint a megyei közgyűlések felkészülését kívánták elősegíteni, valójában sokkal inkább időhúzásról és a felelősség hátrításáról lehetett szó. Az 1793-as javaslat végül nem is tért ki a közlekedési hálózat forrásaira, azt egy később az ország közlekedésének általános tervét kidolgozó testület hatáskörébe utalta volna.³⁰

Az 1790-es évek nemessége még „nem állt készen”, hogy lemondjon ősi kiváltságáról, és minden olyan reformot elutasított, amely veszélyeztethette státuszát. Concha Győző, a 19. század neves közjogásza és jogfilozófiai gondolkodója szerint a munkálatokat „a legfőbb elvi kérdésekben, az adózás, a birtokviszonyok, a politikai jogok terén a legfeltékenyebbek őrzik a régi rendies alkotmányi és társadalmi szerkezetet.”³¹

A 1790-es években adómentességét és előjogait még az alkotmány sáncaival körbebástyázó nemesség a 19. század elejére változtatott álláspontján, és az 1802. évi diéta által kiküldött újabb bizottságnak már hajlandóságot mutattak a köztehervállalásra, amikor egyszeri, önkéntes nemesi felajánlásokból kalapozták volna össze a szükséges összeget. A hozzájárulás a nemesi kiváltságok fenntartása mellett a jobbágyok terheit sem emelte volna meg. A javaslat az országgyűlés 5 millió forintos önkéntes felajánlásával kívánta létrehozni az alapot. Az előterjesztés értelmében a felajánlások és a felemelt sóadóból származó bevételek mellett a királyi oklevelek taksájából, öröklési adóból és egyes illetékek megemelésével alakult volna meg a fundus, amelyet a közalaptól épített utak beszedett vám összege is gyarapított volna.³²

Lényeges, hogy az alaphoz való hozzájárulás nem jelentette a nemesség jogainak önkéntes feladását. A 18–19. század fordulójára – a korábban egymástól elválaszthatatlan – adó és segély fogalmak elkülönültek. Az adó (*contributio*) jellemzően pénzt jelentett, míg a segély (*subsidium*) pedig

²⁸ Uo.; NAGY István: *A magyar kamara 1686–1748*. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó, 346. p.

²⁹ PEIDELL 1933. 447–452. p., KAPITÁNY 2016. 620–621. p.

³⁰ KAPITÁNY 2016. 621. p.

³¹ CONCHA Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Máriabesnyő, Gödöllő, 2005. Attraktor, 45. p.

³² KAPITÁNY 2016. 621. p.

pénzt vagy bármilyen más felajánlást (termény, katona stb.). A kortársak nemcsak a két fogalom közötti különbséggel, hanem azok korábbi egészen halovány elhatárolásával is tisztában voltak.³³ A 19. század eleji urak „szilárd meggyőződése” volt, hogy a nemes nem adózik és hogy „személyes felkelési kötelezettsége mellett legfeljebb segélyt fizet (ad), ha úgy tetszik neki.”³⁴

Bár az 1802-es bizottság a korábbiakkal szemben már vállalta véleménye papírra vetését, azonban ezt a javaslatot sem tárgyalta a diéta, viszont a korábbi törvénytervezetek korszerűsítésére összehívott (1827. évi 8. törvénycikk) bizottság kijelölt tagjának, Radvánszky Antal számára segítséget jelentett a korábbi testület ajánlása. A Radvánszky-féle 1828. februári tervezet 3 millió forintos alappal számolt, amelyet nemesi és városi polgárok befizetéseire alapozott, majd az albizottság már 5 millióra emelte az összeget. Egyes albizottsági tagok javaslatokat tettek az alap gazdasági potenciáljának további kihasználására, kereskedelmi részvénytársaságok felállítását kezdeményezték.³⁵

Végül az országos összbizottság konzervatív maradt, és a közalapot részben az országgyűlésen teendő önkéntes felajánlásokból kívánta létrehozni azzal, hogy hangsúlyozta az adományok egyszeri és önkéntes voltát, és hogy azok nem keletkeztethetnek kötelezettséget a jövőre nézve sem.³⁶ Tehát – még mindig – elutasították a nemesség adójellegű befizetését.

Végül az országos deputáció elvetette az 5 millió forintos keretösszeget, s annak meghatározását a diétára bízta. A befolyt pénzt kamatra kiadták volna olyan honosoknak, akik vállalták, hogy azt mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi korszerűsítésre, azaz gazdaságfejlesztésre költik, és az így befolyó kamatokat használták volna fel a közlekedési infrastruktúra fejlesztésére.³⁷

A 1828-as javaslat jelentősége nem a javasolt pénzösszeg mértékében volt, sokkal inkább abban, hogy az ezáltal a „segélyből” felállított alap kamatai és az állami sóáralapból befolyó megközelítőleg azonos összegnek köszönhetően a nemesség és az állam azonos arányban vállalt volna részt a beruházásban.

A fentiekben túlmenően a bizottság szorgalmazta a magánszemélyek és társaságok bevonását a finanszírozásba. A korábbi javaslatokhoz képest újdonságnak számító indítvány szerint „azok akik a közalaptól és a vármegyék

³³ Lásd bővebben POÓR János. *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/1812*. Budapest, 2003. Universitas Kiadó, 105–106. p.

³⁴ Lásd uo. 105. p.

³⁵ Lásd bővebben KAPITÁNY 2016. 621–622. p.

³⁶ Uo. 621–622. p.

³⁷ A pénz felhasználásának felügyeletéről lásd SZABAD György: A pénzügy alkotmányos kezelésének igénye a reformkorban. In BERTÉNYI Iván (szerk): *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. 1980. augusztus 19.* Budapest, 1980. ELTE Történelem Segédtudományai Tanszék, 235–267. p., KAPITÁNY 2016. 622. p.

által finanszírozott beruházások mellett (elsősorban főutak) állandó hidakat, hosszabb útszakaszokat, csatornákat, valamint vasutakat vagy más, hasonló közhaszonnal járó létesítményeket” építtetnek saját költségükön, azok később mindenkitől – rendi hovatarozástól függetlenül – vámot szedhettek volna.³⁸ Az elaborátum a javasolt beruházások közül a Buda és Pest között létesítendő állandó hidat jelölte meg elsődleges célkitűzéseként. A királyi privilégium adta jogosultság meghatározott időtartamra biztosított vámszedési jogok lejártát követően mindenki ingyenesen használhatta volna a hidat, utakat, átkelőket, illetve a kiváltságos időszak alatt beszedett haszon egy részét a fenntartásra kellett volna fordítani, ezzel tovább tehermentesítve az állami alapot.³⁹ Kapitány Adrienn a fenti javaslatot értékelve rámutat annak különleges voltára, miután a soron következő, 1832–1836-os diéta gyorsított eljárásban el is fogadta, igaz a tervezet számos ponton kiegészítésre és pontosításra szorult.⁴⁰

4. A kereskedelmi operátum megyei vitái

A kereskedelmi országos bizottság tervezetéhez – így a benne foglalt úthálózat-fejlesztési javaslatokhoz – fűzött megyei véleményeket ez idáig senki sem dolgozta fel teljes egészében. Egyes megyék munkálatairól készültek hosszabb-rövidebb összefoglalók, amelyek jellemzően részleteiben nem tárgyalják a közútfejlesztés és annak társadalmi hatású vitafolyamatát.⁴¹ Az elkövetkezőkben Nógrád vármegye közlekedésfejlesztés tárgyú vitáját kívánom bemutatni. Barta István kutatásai arra már rávilágítottak, hogy a megyék a kereskedelmi munkálat alatt nem csupán a külkereskedelem és a vámkérdést vizsgálták meg, hanem számos gyakorlati javaslattal is előálltak, amelyekkel az ország gazdasági elmaradottságát kívánták volna csökkenteni. A megyék

³⁸ KAPITÁNY 2016. 623. p.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Bővebben lásd uo. 620–625. p.

⁴¹ Zemplén megyéről Barta István (BARTA István: *A fiatal Kossuth*. Budapest, 1966. Akadémia Kiadó) és Erdmann Gyula (ERDMANN Gyula: *Zemplén Vármegye reformellenzéke 1830–1836*. Miskolc, 1989. BAZ Megyei Levéltár), Szatmárról szintén Barta István (BARTA István: *Kölcesey politikai pályakezdetje*. *Századok*, 1959. 2□4. sz. 252–302. p.), Zaláról Molnár András (MOLNÁR András: *Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek*. *Századok*, 1995. 2. sz. 381–406. p.; MOLNÁR András [szerk.]: *„Javítva változtatni” Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai*. Zalaegerszeg, 2000.), Békés vármegyéről Völgyesi Orsolya (VÖGYESI Orsolya: *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*. Gyula, 2002. Békés Megyei Levéltár), Somogyról Jutai Péter (JUTAI Péter: *Somogy megye észrevételei a rendszeres munkálatokra 1831–1832*. *Századok*, 2006. 3. sz. 591–608. p.), Tolnáról pedig Csapó Mária (CSAPÓ Mária: *Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben*. Budapest, 1989. Akadémia Kiadó) készített összefoglalót. Kifejezetten jogtörténeti összefoglalók még nem készültek a szűken értelmezett témában.

többsége szorgalmazta a belső forgalom élénkítése érdekében egy széles körű út-, vasút- és csatornaépítési program elindítását, valamint folyamszabályozást és egy állandó Pest–Buda híd építését. Az infrastrukturális fejlesztéseken túl a megyék egy része az országos javaslatot átdolgozva egyes nemeseket is út- és hídhasználati díj megfizetésére kötelezték volna, átütve ezzel az ősi nemesi adómentességet.⁴²

Boczkó Dániel, a békési táblabíró és választmányi tag – öt pontban összegezve a hazai kereskedelem passzívumának okait – megállapította, hogy az utak rossz minősége, a folyók szabályozatlansága és az átkelési lehetőségek nehézsége alapvetően járult hozzá az országos bel- és külkerkedelem alulteljesítéséhez.⁴³

A nógrádi közgyűlés a közlekedésfejlesztésre mint a kereskedelem alapfeltételére tekintett. Felismerték, hogy megfelelő úthálózat nélkül nincs prosperáló kereskedelem. A megye támogatta a kereskedelmi főutak fejlesztését. Véleményük szerint elsőnek a Pestet Fiumével összekötő utat kellett volna megépíteni, biztosítva a kijutást a tengerre, majd Budáról a Cserháton át – ezzel bekapcsolva Nógrádot is a főúthálózatba –, Miskolcon keresztül Galíciáig, valamint ugyancsak Budáról és Nógrádon át a bányavárosok irányába is szükségesnek látta a vármegye az országos úthálózat fejlesztését. Több javaslatot nem is tett a megye az infrastruktúra területén. Nógrád – számos más törvényhatósághoz hasonlóan – kizárólag a saját érdekét tartotta szem előtt, amikor a nyomvonalakra ajánlást tett, és nem készített országos közlekedéshálózati terveket.⁴⁴ További utak tekintetében elfogadták az országos bizottság ajánlásait.⁴⁵ A mellékutak irányának kijelölését és karbantartását a megyei törvényhatóság hatáskörében tartották volna azzal, hogy egy szomszédos megyével való illetékességi kérdésben a Helytartótanácsot jelölték volna ki döntési hatáskörrel rendelkező szervnek.⁴⁶

Árulkodóak Nógrád 1832-es jegyzőkönyvei. A bizottság a közlekedésfejlesztés tárgya alatt elsősorban annak a társadalomra gyakorolt hatását vitatta meg. Céljuk a rendi kereteket feszegető, természeti igazságon alapuló, az ország minden lakosával méltányos költségvállalási rendszer kialakítása volt.⁴⁷

⁴² BARTA 1966. 156. p.

⁴³ Bővebben lásd VÖLGYESI 2002. 91–104. p., HEIL Kristóf Mihály: A nemesi vármegye és a rendszeres bizottsági munkálatok. A kereskedelmi- és adóügyi operátumok Esztergom, Győr és Nógrád vármegyékben. In MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *Szuverenitáskutatás. (Jogtörténeti Értekezések 43.)* Budapest, 2020. Gondolat Kiadó, 72–92. p.

⁴⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 8–9. p.

⁴⁵ Lásd CZÉRE 1997. 10–13. p.

⁴⁶ MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 9. p.

⁴⁷ SRÉTER János: *Visszaemlékezések*. Buda, 1842. 88–103. p.

Nógrád kereskedelmi deputációja által a részkérdések megvitatására kijelölt albizottság nem kívánta lebontani az ősi nemesi kiváltságokat. Nem volt célja a jogfosztás: a megye „a nemesség kiváltságaihoz oly szorosán ragaszkodott, hogy azoknak legkisebb részét sem áldozta volna fel”.⁴⁸ Mégsem kívánták a rendi-feudális viszonyok változatlanságát. „Nem a fentebb álló rendnek a leléptetését, hanem az alább állónak fölemelését, nem a fennálló szabadságok szegszorítását, hanem azoknak kiterjesztését” akarta a vármegye.⁴⁹ Az országos javaslattal ellentétben nem tartották elégséges megoldásnak a közalap kamataiból való beruházásfinanszírozást, mivel – ahogy mondták – nemhogy a közfundus kamatai, hanem maga az egész alap is kevés lett volna a főutak megépítéséhez.⁵⁰

Ehelyett a nógrádi albizottság az önkéntes nemesi felajánlásokból részvényeket alapított volna, melyeket a törvényhatóság és a részvényesek külön megállapodása szerint fizették volna be, azzal, hogy a jobbágyok pedig a rájuk eső részt útvám formájában teljesítették volna meghatározott idő alatt.⁵¹

A megyei közgyűlés megerősítette az albizottság ajánlását, és elvetette a közalap kamataiból való építkezés tervét, és a főútvonalak kivitelezésének költségét a nemességre testálták volna, törvényhatóságoként megállapítandó összegek szerint. A megyei javaslat nem említi már az úthasználati vámokat, „csupán” kézi és fuvarbeli munkákra kötelezte volna az adózó népet. A megyei fenntartású mellékutak (vagy másodlagos utak) karbantartását a vármegye hatáskörében kívánták tartani. Az utak kijelölésének jogával pedig a Helytartótanácsot ruházta fel. Az úti vámokat a vásári helypénzzel együtt kívánta eltörölni. Érdekes, hogy bár az úti vámok megszüntetése mellett kardoskodtak, de a révbért továbbra is fenntartani szándékoztak.⁵²

Bár az albizottsági javaslathoz képest végül a közgyűlés passzivitást mutatott a megyei ajánlás megfogalmazásánál. Hiszen, bár aktív és értékes vitát folytattak le, az elfogadott törvényjavaslat megfogalmazásánál már a mérsékeltabb erők kerültek ki győztesen. De a megelőző vitafolyamat szemléletesen rámutat az operátumok valódi jelentőségére, azaz, hogy a megye nyilvánossága először vitathatott meg olyan kérdéseket, melyekből a megfelelő táptalajra hulló érvek megerősödve nőhetnek ki az elkövetkezendő évek folyamán.⁵³

Az 1830-as évek eleji nógrádi közélet számára már természetes volt, hogy a közös érdekből fakadó beruházást együttes erővel kell megvalósítani, tehát a

⁴⁸ Uo. 30. p.

⁴⁹ Uo. 29. p.

⁵⁰ MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 4. p.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. 9. p.

⁵³ A Nógrád megyei kereskedelmi bizottság munkájáról lásd Sréter János naplóját. SRÉTER 1842. 75–111. p.

jogkiterjesztés alapjára építő megyei deputáció először feltette önmagának a kérdést, hogy „miképp részesedjék a nemesi rend az útkészítés terheiben?”⁵⁴ Tehát miképpen tudnák a terheket igazságosabban elosztani azzal, hogy a nemesi előjogok – lehetőségek szerint – ne sérüljenek. Igaz, voltak, akik „a kereskedési tárgyat tartották olyannak, melyre az egész hazának hasznos áldozatok tétethetnének, melyben a kiváltságos rendnek is lehetne terhet vállalni?”. Számos megye bátrabban fogalmazott, mint az ez esetben fontolva haladó Nógrád,⁵⁵ amely elutasította az útvám nemesekre való kiterjesztését, miközben szorgalmazta, hogy az útépités terheit osszák meg a kiváltságosok és az alsóbb társadalmi rétegek között.

A nógrádi albizottság az úthálózat-fejlesztési költségek viselésének az „adózánpépre”, a jobbágyásra való kizárólagos telepítését igazságtalannak és embertelennek vélte, véleménye szerint: „minden Hazafi között célirányosan” volt szükséges felosztani a beruházás és karbantartás költségeit.⁵⁶

A nógrádi közgyűlés két érdekcsoport harcát hozta.⁵⁷ Voltak, akik minél nagyobb szabadságot követeltek az iparnak, a gazdaságnak és az államnak csupán a lehető legkisebb mértékű befolyást engedték volna. A döntéseket a piacra bízók a klasszikus közgazdaságtani elvek mentén politizáltak, elsősorban Jean-Beaptiste Say meggyőződéseinek tűnnek vissza a nógrádi *laissez-faire* pártiak érvelésében.⁵⁸ Mások ezzel szemben kifejezetten elvárták a kormányzattól, hogy aktívan lépjen fel, és oltalmazó monopóliumokkal, jutalmakkal vagy más országos intézményekkel segítse az ipar fellendítését.⁵⁹

A tanácskozást a rendek az útépitési költségek igazságos elosztásának elvi hátterének feltárásával kezdték. A két tábor hosszan érvelt a maga igaza mellett. Voltak, akik az „egész országgal” minden lakost bevonva, mások pedig az utat közvetlenül használó „egyes utazók” által beszédett útvámokkal kívánták megteremteni a gazdasági hátteret. Az országos, általános költségmegosztást követelők – Say tanítása nyomán – hirdették, hogy a megépülő új utak haszna

⁵⁴ SRÉTER 1842. 75–111. p.

⁵⁵ Vö. BARTA 1966. 111., 153–157., 173. p.; VÖLGYESI 2002. 91–104. p.; HEIL 2020. 76–78. p.

⁵⁶ MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 3. p.

⁵⁷ A Nógrád megyei politikai nézetek és csoportosulások 19. századi történetéről lásd Horváth István munkásságából kiemelten az alábbi műveket HORVÁTH István: Politikai nézetek és viták a reformkori Nógrád megyében az 1830-as évek elején. In DOMONKOS Sándor (szerk.): *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VI.* 26. 1980. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 5–34. p.; HORVÁTH István: A vármegyei közigazgatás működése az 1830-as években Nógrád megye alispánjainak megítélése alapján. In DOMONKOS Sándor – HORVÁTH István – KOVÁCS Anna – PRAZNOVSZKY Mihály – SZIVICSEK Ferenc – ZÓLYOMI József (szerk.): *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII.* Salgótarján, 1981. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 181–202. p.

⁵⁸ Ehelyütt nincs lehetőség részletezni a megye „tudásbázisát”. Say munkáira mint megye alapvető forrására Sréter is hivatkozik. Lásd SRÉTER 1842. 75. p.; Vö. GERGELY András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása.* Budapest, 1972. Akadémiai Kiadó.

⁵⁹ SRÉTER 1842. 75. p.

nem csupán a rajta járók, hanem közvetlenül az egész ország hasznát szolgálják, s így annak költségeit is közösen kell vállalni. A gyorsabb, biztonságosabb és kényelmesebb áruszállítás lehetőségétől költséghatékonyabb kereskedelmet vártak, amely felpozsztítja a termelést és a fogyasztást, miáltal beindul az országos gazdaság körforgása.⁶⁰

Figyelemre méltó a megyei nemesség okfejtése a „jó adó” természetéről. Véleményük szerint olyan adónemet kell kivetni, amely az országlakosok, „polgárok” tehervállalási képességének megfelel. A kivetendő adó mértékét az adóalanyok körének bővítésével kívánták csökkenteni. „Minél több emberre van valami teher felosztva, annál kevesebb esik egyre, annál könnyebben viselhető” – vallották.⁶¹ Tehát az egyik nézet a szükséges összeget nem a kevesektől, hanem a sokaktól kívánta beszedni, az egyénre eső terhek mértékének csökkentése érdekében az egész országra kivetett adókat támogatta. E ponton még nem is foglalkoztak azzal, hogy kik lennének a „kevesek” és kik az „ország egésze”. Azaz nem a kiváltságos rendek érdekvédelmében harcoltak, hanem ténylegesen az ország összlakosságának az érdekeit próbálták azonosítani.

Az országos általános adót ellenzők az utazókra hárították volna az építkezés és a fenntartás költségét: „az út közvetlen használója vigye az út költségeit, egyszerűbbnek s természetesebbnek látván, mint azt, hogy ki az úton nem jár, az utat használók könnyebbsege vagy haszna végett teher viselésére kényszerítessék”.⁶² Az útvámot pártolók mindenkit egyenlőn köteleztek volna az úthasználati díj megfizetésére, rendre való tekintet nélkül. Az egységes mértékkel mindenkire kiszabandó hozzájárulás tekintetében a természet törvényeire hivatkozva nem tettek volna különbséget nemes és nem nemes, gazdag és szegény között. Inkább a vámfizetés nemesekre való kiterjesztésének természetességét hangsúlyozták, aki igénybe veszi az infrastruktúrát, az fizessen, és ezáltal járuljon hozzá annak költségeihez; „A legtermészetesebb igazság mutatkozott ezen polgári helyzet és rend különböztetéseinek megszüntetésében s a természeti állapotokhoz való alkalmaztatásán, midőn azoktól, kik az út használatában és rongálásában egyenlő részt kívántatnék.”⁶³ Nem mást látott a nógrádi nemesség az úthasználatra kivetendő vámban mint a rendiség rendszerét körbeszámoló konzervatívizmus lebontásának első lépését és a liberális eszmék térnyerését, melyek – ahogy fogalmaz Sréter – „a honbeliek között maradt önkényes rekeszek megtörésére, s azon egyenlőség

⁶⁰ Uo. 89. p.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo. 90. p.

⁶³ Uo.

behozására [törekedett – HKM], melyben [az – HKM] ábrándosai a polgári boldogság legfőbb fokát képezik”.⁶⁴

A nógrádi közvélemény támogatta az útvám fizetési kötelezettség nemesekre való kiterjesztését, vélhetően meg is szavazta volna a megye a javaslatot, amennyiben nem látott volna alkalmasabb módot a nemesség köztehervállalására. Azonban miután a megyei közvélemény semmilyen akadályt nem gördített a nemesi vámfizetés elé, sőt alapvető igazságként fogadták el a rendi felelősségvállalás szükségességét, így a liberális eszmék képviselői önkéntelenül is úgy érezhették, hogy elérték a céljukat, és többé nem ragaszkodtak oly sürgetően az útvámhoz.⁶⁵ Nem volt szükséges mindenképp útvámra kötelezni a kiváltságosokat, ha azok maguktól is hozzá kívántak járulni a költségekhez. A liberálisok elvi győzelmével a „nemzeti gazdálkodás” szempontjaihoz tért vissza a tanácskozás, mint tették ezt akkor is, amikor a „jó adó” mibenlétét fejtegették. Tudván, hogy nem az úthasználati díj az egyetlen lehetőség, hogy a nemesség részt vállaljon a közterhekből, hamar kritika alá vonták a vámrendszert is. Nemzetközi példákon is okulva látták az útvám lehetséges kártékony hatásait a kereskedelemre, a termelésre és a fogyasztásra is. Végül számos érvet gyűjtöttek a vámok ellen. Féltették a jobbágyságot, hogy az útvámmal még nehezebb helyzetbe kerülhetnek, továbbá igazságtalan is tartották, hogy míg a nemes pár mérföldet megy nagy üzleteket kötni, addig a jobbágy a sokszorosán zötykölődne végig a kis bevétel reményében, és ezért aránytalanul többet is fizetne. A vám ellenzői még azzal is érveltek, hogy a jó út hasznai, azaz a kereskedelmi és gazdasági előnyeiből fakadó termelési és fogyasztási növekedésből adódó nyereség mind a vagyonosabb kereskedők és nemesek jólétét növeli és nem a jobbágyét, valamint a kényelmes utazásra sem a szegényebb rétegeknek van igénye, hanem a jómódban élőknek.⁶⁶ Végül a megye érvelésében ismételten eljutott oda, ahonnan indult, miszerint méltatlannak érezte a szegény ember további kizsákmányolását, találónan tették fel a kérdést: „hogyan lenne tehát igazságos az utak költségeit azok által fizettetni, kik belőlük kevesebb hasznot vesznek? Hogy lenne igazságos a szegényt kötelezni fizetésre, hogy a gazdag nagyobb kényelmességgel utazhasson?”⁶⁷

Az igazságosság és méltányosság elvein túl az országos adókiivetés mellett szólt a vámszedés költségessége is. A megye számításai szerint a beszedett díjak jelentős részét maga a behajtásra felállítandó szervezet élte volna fel,

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo. 89–91. p.

⁶⁶ Uo. 91. p.

⁶⁷ Uo.

ellenben az országra kivetett adókat más terhekkel együtt többletköltség nélkül szedhették volna be a megye emberei.⁶⁸

A vámpártiak végső érveikkel a külföldiek úthasználat általi megadóztatása mint jövedelemforrás mellett érveltek, azonban hamar belátták, hogy az idegen kereskedő az úthasználaton ért veszteségét egyből áthárította volna vásárlóira a termékei árának emelésével, végeredményben tehát megint csak a szegény honos népet sújtotta volna egy, a külhoniak terhére bevezetett különadó.⁶⁹

Végül tehát a megye megvitatta a jó adózás alapvetéseit, úgy döntött, hogy az úthálózat kiépítésének és fenntartásának költségeit nem az infrastruktúrát használó utazóktól és kereskedőktől szednék be, hanem általános országos részvételt javasoltak.⁷⁰

Miután a közgyűlés elvetette a vámszedést és az országos gyűjtés mellett határozott, a megyének dönteni kellett az országos adóztatás részleteiről: milyen elvek mentén és pontosan kiket kötelezzen az országgyűlés az útépités költségeinek viselésére. A megelőző viták eredményei tükrében egyetértés mutatkozott a kiváltságos nemesi rend kötelezettségvállalásának szükségességében. Nem volt kétséges, hogy ilyen mértékű vállalkozás mint az ország modern közúthálózatának kiépítése nem valósulhat meg az előkelőbbek hozzájárulása nélkül. Kérdések csupán a támogatás módjában és arányában lehettek.

A liberálisok a vagyonhoz kötött, modern szóhasználattal élve többkulcsos befizetésre gondoltak. E nézetek figyelemmel lettek volna a jobbágyi és a szegényebb nemesi rétegekre egyaránt. Az országos javaslatot – miszerint a nemesség egy összegben tegye le hozzájárulását, míg a jobbágyság pedig évek során az út használata fejében vámfizetéssel járuljon hozzá a költségekhez – Nógrád a fentiek alapján nem tudta támogatni. Ekkor született meg a végül határozatba is foglalt indítvány, miszerint a nemesség egy összegben, fizetett felajánlással, a jobbágyság pedig munkájával és fuvarbeli szolgálataival járuljon hozzá az úthálózat ügyéhez.⁷¹

Az indítvány ellenzői felháborodtak a jobbágy munkájának ingyenes igénybevétele hallva. Véleményük szerint inkább bér munkában kellett volna foglalkoztatni a szűkös jövedelemmel rendelkező jobbágyságot, amelynek ezáltal adófizetési képessége és ereje is növelhető lehetett volna. E véleményen levők az emberek lealacsonyításáról beszéltek, szerintük „rabszolgaság csak ez”. Többek szerint az ingyenmunka nem is lehetett hatékony.⁷²

⁶⁸ Uo. 92. p.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo. 92–93. p.

⁷² Uo. 95. p.

Végül – ahogy láthattuk – Nógrád elfogadta az indítványt, miszerint a nemesek egyszeri segélyt fizessenek egy alap létrehozása céljából, azonban a javaslat kidolgozatlan maradt. Elvi síkon folyt harc a közgyűlésen, mivel a megajánlandó összeg mértékét meg sem próbálták meghatározni, így konkrét fizetési kötelezettség nélkül a megyei nemesek könnyebben adhatták az áldásukat és szavazatukat a segély ügye mellé.

5. Epilógus gyanánt

Végül a megye tehát vigyázott, hogy az ősi alkotmányos kiváltságok ne sérüljenek, hogy „a nemesi kiváltságok csonkítására rés ne adatassék”,⁷³ de a lefolytatott vitával és a segély megajánlásával nagy lépést tett a közteherviselés elfogadása irányába.

Tanulságos lehet összegezni a fent részletezett úthálózat-fejlesztési kísérletekre adott finanszírozással kapcsolatos megoldási javaslatokat, szemléletesen kitűnik belőlük a 19. század első évtizedeiben végbemenő szemléletváltás, ami az 1840-es évek országgyűlésein fokozódik, majd 1848-ban beteljesedik.

A 18. század rendszeres bizottságai – beleértve az 1793-as javaslatot is – elhárították a finanszírozás megoldatlan kérdését, felismerték, hogy a nemesi szerepvállalás nélkül nem volt megoldható a feladat, így inkább nem is fogalmaztak meg indítványt az ügyben. Az 1802. évi kirendelt bizottság már felvetette az egyszeri nemesi segély jelentőségét, majd az 1828-as országos rendszeres munkálat a vállalkozói magántőke bevonása mellett a vámszedésben látta a megoldást, s végül az 1831 és 1832 között dolgozó vármegyei vélemények jellemzően az egyszeri felajánlásszerű segély mellett tettek hitet, azzal, hogy a vita során olyan érveket sorakoztattak fel, amelyre a korábbiakban nem volt példa.

⁷³ Uo.

Megyeri-Pálffi Zoltán*

FORDULATOK A PESTI ÚJ VÁROSHÁZA LÉTESÍTÉSÉBEN

1. Bevezetés

A modern közigazgatási feladatok és struktúrák teljesítése és létrehozása magában foglalja azt is, hogy a szervezeti alapok jogszabályi megteremtése mellett gondoskodni kell a működés feltételeiről: a személyi és dologi háttéréről. Ez egyfajta lineáris tevékenységsor, amely jó esetben logikai bukfencek nélkül folyik a maga útján: a jogalkotó megtervezi a struktúrát, az érintettekkel egyeztetve létrehozza a megfelelő jogszabályi környezetet, rendezi a személyi állomány kérdéseit, és biztosítja a működés tárgyi feltételeit, s természetesen mindehhez megfelelő anyagi háttérrel biztosít (vagy biztosítat). A történelmi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy e folyamatnak a lépéseit, sorrendjüket, kivitelezési módjukat a különböző politikai, gazdasági és egyéb tényezők felülírták. Mégis – bár a végén nem az „jött ki a gépből”, amit elterveztek – az, ami létrejött, működőképessé vált. Legalábbis „az idő ezt igazolja”.

E tanulmány egy olyan tényezőt vesz górcső alá, helyesebben egy olyan alkotmánytörténeti pillanatot, amely egy város közigazgatási fejlődéséből folyó „kényszerű” székházépítés programját írta felül. Konkretizálva: az alkotmányos változást az 1869. évi IV. törvénycikk jelenti, amely nyomán elvált egymástól a közigazgatás és az igazságszolgáltatás, s ez Pest város új székházépítésének építési folyamatába beleszólva a tervezett törvénykezési épületet egy „pusztán”

* Megyeri-Pálffi Zoltán PhD, tudományos munkatárs HUN-REN-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, adjunktus ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. ORCI ID: 0000-0003-1366-6963

közigazgatási épületté: városházává változtatta. Tehát az alábbiakban az 1873-ban Budapestté váló Pest új, 1875-re elkészült Új Városházájának¹ történetébe pillantunk bele.²

2. Pest városa új székházat épít

Nemhogy a közigazgatás rendezése nem történt meg, de még az államhatalmi ágak elválasztásának alapját jelentő 1869. évi IV. törvénycikk sem született meg akkor,³ amikor Pest városa – 1867. november 27-én – határozott arról, hogy a városi hivatalok, különösen a törvényszék célszerű elhelyezéséről gondoskodni kell.⁴ Ilyen – a közigazgatás (növekvő) térigénye által ösztönzött – határozat nem először született az ország egyik legfontosabb városában. Erre a pesti városházák története világít rá.

2.1. Az előd városháza

A régi, 18. századi pesti városháza építésének háttérében az állt, hogy a török hódoltság után újraterlepített városban megfelelő helyet kellett biztosítani az adminisztráció számára. A frissen megalakított községi hatóságot a kamarai igazgatóság 1688. június 30-án szólította fel egy „városházi célra alkalmas” ház kiválasztására, ahol munkáját folytathatja.⁵ Az alárendeltségben működő tanács a Fő téren található, 192. számú ház mellett döntött, amely ekkor

¹ A szakirodalom sok esetben nagybetűkkel utal a mai Váci utca 62–64. sz. alatt található, Steindl Imre által tervezett, 1870 és 1875 között felépült városházi épületre. Az Új Városháza történetéhez lásd – az alábbiakban is idézett – forrásokat, leginkább GÁBOR István: *Budapesti képeslapok. Régi épületek egykor és ma.* Budapest, 1982. Gondolat, 161–169. p. (Új Városháza c. fejezet); SISA József: A pesti Új Városháza. *Ars Hungarica*, 1983. 2. sz. 251–268. p.; VÍGH Annamária: Új városháza a Váci utcában. In GYÁNI Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda.* Budapest, 1998. Városháza, 278–298. p.; SISA József: Budapest. Új városháza. (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 630.) Budapest, 1999. TKM Egyesület Budapest Főváros Önkormányzata Turisztikai Bizottsága.

² E tanulmány építkezik a szerző építészettörténeti doktori kutatásaira, melyeket Marótyz Katalin témavezetése mellett folytatott. Fokozatszerzés éve 2024. Vö. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: *A törvényhatósági jogú városok városházái a dualizmus korában.* (Doktori értekezés) Budapest, 2024. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Csonka Pál Doktori Iskola, illetve az értekezés Melléklete 323–326. p. <http://hdl.handle.net/10890/55166>.

³ Ehhez kapcsolódóan lásd MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: Gondolatok a jog (szolgáltatás) ábrázolhatóságáról, térigényéről és a hatalom architektúrájáról. In MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *Ábrázolt és épített jog.* (Jogtörténeti Értekezések 53.) Budapest, 2021. Gondolat Kiadó, 14–16. p.

⁴ SISA 1983. 252. p.

⁵ SCHMALL Lajos: *A pesti régi városház története.* Budapest, 1901. Szfv. Háziny., 21–23. p.

két épületrészből állt,⁶ s amely bár elég nagy volt, mégis néhány év múlva már szűknek bizonyult. Ezért 1702-ben megvásárolták a szomszédos (191. és 193. sz.) házakat, s elhatározták a tér felőli, még elsőként megszerzett épületrész emelettel való kiépítését.⁷ A lassan haladó, így egészen 1710-ig tartó építkezések során még egy alacsonyabb városházi tornyot is emeltek a szomszédos házak egymás melletti kapualjai fölé,⁸ 1753-ban a tornyot rossz állapota miatt lebontották, 1755-ben újjáépítették.⁹ Néhány évtized múltán ismételen bővítés vált szükségessé, ennek folytán 1767–1768 folyamán megint csak építkezésbe fogott a pesti városvezetés, és a még földszintes épületrészeket is emelettel bővítették.¹⁰ Mindennek dacára – néhány évtized elteltével – ismét szűkké vált az adminisztráció növekedése okán az épület, így újabb megoldási javaslatok születtek: Hild János 1807-ben, majd 1811-ben készített emeletré-építési tervet a városháza számára, de a kivitelezés elmaradt,¹¹ miként az ún. harmincad hivatal helyére tervezett új széképület felépítése is.¹² 1837-ben visszatértek ezért a második emelet felépítéséhez, s bár erről határozott is a város, az 1838-as árvíz elmosta a kivitelezés lehetőségét.¹³ A katasztrófa ugyan megkímélte a városháza falait, mégis fordulatot hozott: a Szépítő Bizottmány az újonnan alkotott, 1839-es építési szabályzat előírásainak megfelelő építést írt elő,¹⁴ így a városháza jelentős átalakítására került sor. A terveket Kassalik Ferenc készítette el ehhez.¹⁵ Az 1844-ben elkészült kétemeletes épület alig két évtized múltán ismételen elégtelennek bizonyult a közhivatalok elhelyezésére, ami arról való gondolkodásra vezette a városatyákat, hogy miként lehetne a hivatalokat megfelelően elhelyezni. 1862 áprilisában több újság hírei között is

⁶ Uo. 26. p.

⁷ RÓMER Flóris: *A régi Pest*. Budapest, 1873. Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés, 124. p.; SCHMALL 1901. 31–32. p.; PÁSZTOR Mihály: *Buda és Pest a török uralom után*. (Budapesti Statisztikai Közlemények. 73. kötet 1. sz.) Budapest, 1935. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 56. p.; ZÁDOR Anna – RADOS Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest, 1943. Magyar Tudományos Akadémia, 335. p.; ERKI Edit: *Régi és új városházák. Népszabadság – Budapest melléklet*, 1997. (május 16.) 34. p.; BASICS Beatrix: *A közigazgatás palotái Pest-Budán és Budapesten. MúzeumCafé*, 2023. 6. 98. sz. 196. p.

⁸ SCHMALL 1901. 33., 55. p.

⁹ Pest város előjárósága 1755-ben. *Vasárnapi Ujság*, 1865. (június 25.) 26. sz. 322–323. p.

¹⁰ SCHMALL 1901. 50., 55. p.

¹¹ ZÁDOR–RADOS 1943. 96. p.

¹² PÁSZTOR Mihály: *A százötven éves Lipótváros*. (Budapesti Statisztikai Közlemények. 93. kötet 4. sz.) Budapest, 1940. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 144. p.; SCHMALL 1901. 65–66. p.

¹³ SCHMALL 1901. 67–68. p.

¹⁴ Uo. 67. p.

¹⁵ ZÁDOR–RADOS 1943. 144–146. p.

megjelent, hogy a városi mérnök elkészítette egy új városháza tervét, amelyet a régi német színház helyén építenének fel.¹⁶

Májusra azonban módosultak a tervek: „Tudjuk, hogy a pesti városházépület már elégtelen minden városi központi hivatal befogadására. E végből új városház építését tervezték a régi német színház romjai helyére. Most azonban e helyett azon terv merült fel, hogy a mostani városházi épület építtetnék egy emelettel magasabbra azaz három emeletesre. E terv a legközelebbi napokban tanácskozás alá kerülend az illető helyen, s ha elfogadtatik, a harmadik emelet kiépítését még a nyár és ősz folytán végrehajtandják.”¹⁷

Ez meg is történt,¹⁸ s a városvezetés a harmadik emelet kiépítésének munkálataival 1863 márciusára végzett.¹⁹ A Hild József jegyezte tervek²⁰ alapján háromemeletessé vált pesti városházának azonban újfent szembe kellett néznie a közigazgatás változásaiból fakadó kihívásokkal, hiszen az adminisztráció terebélyesedése az 1860-as évek második felében újabb és újabb helyiségeket igényelt.

2.2. Bővülés az 1860-as években

1867 júliusában a *Pesti Napló* egyik számában megjelent egy hír, amely azt sugallja, hogy ezekben az években – a nem sokkal korábbi emeletbővítés után – továbbra is gond maradt a helyhiány: „A régi német színházi épület egy részének közgyűlési teremmé átalakítása az elkészített költségvetés szerint 11,100 forint 18 krba fog kerülni. Már midőn a közgyűlés ez épületnek törvényszéki helyiséggé átalakítását elvben elfogadta, megjegyeztük, hogy az félig rom lévén, ily tetemes beruházásokra annál kevésbé alkalmas, de káros is, mert az épület hosszas ideig különben sem állhat fenn. Ha most tekintetbe vesszük, hogy a pár hét előtt 8000 fortra tett költség máris 3100 forinttal szökött magasabbra, a tetteges építésnél pedig szokás szerint még magasabb szám fog kijönni, valóban kíváncsiak vagyunk tudni, vajjon a közgyűlés e terem kiépítését, s ezenkívül a törvényszéknek hasonló arányú költséggel ezen romokba leendő áthelyezését továbbra is elhatározza-e?”²¹

¹⁶ Napi újdonságok. *Sürgöny*, 1862. (április 12.) 85. sz. 1. p.; Pesten új városházat... Mi újság? *Vasárnapi Újság*, 1862. (április 20.) 16. sz. 191. p.; Bel- és külföldi hírek. *Divatcsarnok*, 1862. (április 22.) 16. sz. 256. p.

¹⁷ Különfélék. *Pesti Napló*, 1862. (május 4.) 3669. sz. 2. p.

¹⁸ Vö. Pest, jun. 6. *Sürgöny*, 1862. (június 8.) 132. sz. 3. p.; Napi újdonságok. *Tárca. Sürgöny*, 1862. (július 16.) 162. sz. 1. p.

¹⁹ SCHMALL 1901. 79–80. p.

²⁰ Hazai tudósítások. *Szegedi Híradó*, 1862. (június 7.) 46. sz. 2. p.; ZÁDOR–RADOS 1943. 107. p.

²¹ A régi német színházi épület... Különfélék. *Pesti Napló*, 1867. (július 26.) 5179. sz. 2. p.

A feltett kérdésből az is kiderül, hogy a törvényszék elhelyezéséről is a városnak kellett gondoskodnia, ami érthető, hiszen ekkor még nem született meg az 1869. évi törvény, és nem álltak még fel az állami-királyi bíróságok sem.

1867. november 23-án a pesti tanácsülésen megfogalmazták a nehézségeket: „Tekintetbe véve azt, hogy nem csak a levéltárnál, ha nem az összes városi hivataloknál a megkívántató helyiségekben a legnagyobb hiány érezhető, és e körülmény a közigazgatás rendes menetét nem csekély mértékben nehezíti, tekintve továbbá hogy a tanács törvényszéki osztályánál legközelebb foganatosított személy szaporítások folytán, a hatóság az újon megválasztott tisztviselők célszerű elhelyezése miatt zavarban van, figyelembe véve azt is, hogy a hatóságnak sem a közgyűlések, sem a nagy számú bizottmányi ülések megtartására elegendő számú és alkalmas saját termei nincsenek, végre leginkább megfontolva azt, hogy a városi törvényszék jelenlegi helyiségeinek állapotát szégyen szó nélkül alig lehet fölemlíteni: a teljes tanács a parancsoló szükség által indítva a tek. közgyűlést tiszteletteljesen fölkéri: méltóztassék az iránt intézkedni, hogy a városi összes hivatalok mielőbb a megkívántató a hivatalok érdekének és a város tekintélyének megfelelő helyiségek birtokába jussanak”.²² Javasolták ezért, hogy a belvárosi Lipót (ma Váci) utcai ún. sörház kaszárnyának a „felépítését”, azaz az ezen a helyen való építkezést.

Az épület helyével kapcsolatban a város megvitatta a lehetséges helyszíneket, köztük a Német Színház helyét is, amelyre vonatkozóan a városi mérnök elkészítette a terveket,²³ még júliusban.²⁴ A városatyák ekkor a közigazgatási és igazságszolgáltatási feladatok ellátására egy épület felépítésében gondolkodtak. „A prioritást – főként anyagi okok miatt – a törvényszéki épület kapja.”²⁵

Végül megszületett az akkor városi keretek között működő törvényszék elhelyezéséről szóló 1867. november 27-i határozat, s ezt követően kezdődött meg a helyszíneresés, valamint a terveztetés. Az előbbi vonatkozásában – elvetve az egykori Német Színház telkét, s követve a tanácsi javaslatot – a városi tulajdonban álló Lipót utcai sörkaszárnya helye mellett döntöttek. A tervek elkészítése tekintetében pedig építőbizottmányt állítottak fel, amely helyi magánépítésszek „felszólításával” számolt.²⁶

Mindeközben Heinrich Ferenc ügyvéd azzal a javaslattal állt elő, hogy a Kerepesi (ma Rákóczi) úti házát eladná a városnak, ott elhelyezendő a polgári és fenyítő törvényszéket. Javaslatát azonban elutasították.²⁷

²² BFL IV.1202.a 549. k. 582. p. Idézi még VÍGH 1998. 280. p.

²³ Uo.

²⁴ Lásd korábban!

²⁵ VÍGH 1998. 280. p.

²⁶ Uo. 280–281. p.; SISA 1983. 252. p.

²⁷ VÍGH 1998. 281. p.

1868 januárjában a sörkaszárnya telkén való építkezéshez pályázat kiírásáról döntöttek, s szorgalmazták a szomszédos ház megvásárlását is.²⁸

Február első napjaiban meg is jelent a pályázati felhívás: „Pest városa közgyűlése 1868. évi január 29-én a belvárosi Lipót utcáiban levő úgynevezett sörház-kaszárnyának a városi törvényszék elhelyezése céljából újbóli fölépítését elhatározván, az épület terveinek és költségvetésének elkészítésére ezennel pályázat nyitattik, oly megjegyzéssel, hogy a legjobbnak ítéendő és az építésre elfogadandó terv 600 frttal, az ezután legjobbnak elismerendő terv pedig 300 frttal fog díjaztatni. Pályázni kívánók felszólítatnak hogy a bizottmányilag megállapított szükségleti kimutatás alapján elkészítendő terveket és költségvetéseket legfeljebb f. é. mártius hó 20-ig a főpolgármesteri hivatalnál adják be, ahol időközben a program megtekinthető és a szükséges fölvilágosítások megszerezhetőek. Kelt Pesten, 1868. január 30. tartott tanács-ülésből.”²⁹

2.3. Formálódó tervek – a közigazgatás és az igazságszolgáltatás keringője

„Horvát Boldizsár igazságügy minister úr f. hó 7-kén reggel Szentkirályi főpolgármester úrnál, annak hivatalában, a városháznál, hosszas látogatást tett, hogy azzal a Lipót utczában újonépítendő törvényszéki épület iránt értekezék. Noha ezen építkezés kizárólag a pestvárosi közönség kizárólagos ügye, mégis a minister úr pontos tudomást vett a tervezett építkezés tervei és programjairól, mivel annak constatírozásáról van szó, ha vajjon az épület esetlegesen befogadhatná-e ama törvényszéki hatóságokat, melyeknek létesítését a törvényhozás jónak találandja.”³⁰

Ez a 1868. februári, az építési pályázat után néhány nappal megjelent hír jól mutatja a háttérbe zajló folyamatokat, azaz annak formálódását, hogy az önkormányzati bíraskodást felváltaná az állami. Bár ez még váratott magára, Pest város vezetőit mégis gondolkodóba ejtette: „Pest város képviselőtestülete – állt *A Hon* 1868. február 27-i számában – mai közgyűlésében elhatározta, hogy a törvénykezési reform keresztülviteléig a tervben levő törvényház építését abban hagyja, és a városi törvényszéket ideiglenesen bérházba fogja elhelyezni, elhatározatván egyszersmind, hogy az igazságügyminisztérium

²⁸ SISA 1983. 252. p.; VÍGH 1998. 281. p.

²⁹ Pályázat. *Budapesti Közlöny*, 1868. (február 2.) 27. sz. 320. p.

³⁰ Horvát Boldizsár... *Budapesti Közlöny*, 1868. (február 9.) 33. sz. 385. p.

megkeressék, határozott nyilatkozatot tenni az iránt, mennyiben hajlandó a városnak ez intézkedés által eredő költségeit megtéríteni.”³¹

Ezzel elkezdtek forogni az események, irányukat és tempójukat is értve: 1868 márciusának elején az a hír járta, hogy a pesti városi törvényszéket áthelyezik a Német Színházba,³² illetve annak helyén új épületet emelnek.³³ Miközben 13-án leirat érkezett az Igazságügyi Minisztériumtól, amelyben tájékoztatták a várost, hogy a törvényszék kikerül jogköréből. A városatyák erre reagálva kimondják, hogy szívesen bérbe adnák a törvénykezésre használt épületeket az államnak, illetve tanácsosnak tartják, hogy amíg nem tisztázódik az igazságszolgáltatás ügye, addig fel kellene hagyni a tervezett építkezéssel.³⁴

Március 20-án lejárt az építési pályázat határideje, amely építési programja a fenyítő törvényszék számára nagyjából negyven helyiség tervezését írta elő, köztük egy nyilvános tárgyalásra alkalmas nagyteremét. Szuterén, földszint, félemelet és két emelet foglalja magába a szükséges helyiségeket, s a későbbiekben az épület bővíthető legyen.³⁵ Ez utóbbi kitétel a város előrelátására utal, mégis azt nem láthatták előre, hogy az igazságszolgáltatási rendeltetés hamarosan az állam kizárólagosságába kerül.

Pár nap múlva az igazságügyi leirat alapján az építőbizottmány az építés ügyeinek felfüggesztését javasolta, azonban a „városi tanács közgyűlése e javaslatot nem fogadta el, és elrendelte a pályázat 1868. március 23-án történő újbóli kihirdetését 30 napos határidőre”.³⁶ Ezt támogatták a Ybl Miklós és Diescher József bizottmányi tagok is, „kiemelve, hogy az igazságszolgáltatás ügyének rendezetlensége nem akadályozhatja az építkezés megkezdését, mivel a városnak feltétlenül szüksége van közigazgatási épületre.”³⁷

„Pest városánál egy törvényszéki épület emelése van szóban, melyre már három építész – részletezett tervek benyújtása mellett – közelebbről pályázott is” – állt a *Budapesti Közlöny* 1868. április 26-i számában.³⁸ De a hír ellenére még hónapokig nem derült fény a pályázati eredményre. Addig is – 1868

³¹ Pest város képviselőtestülete... Ujdonságok. A *Hon*, 1868. (február 27.) 48. sz. 3. p.

³² Vö. Pest város törvényszékét... Hírszekerény. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1868. (március 8.) 10. sz. 119. p.

³³ A városi törvényszéknek... Hírszekerény. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1868. (március 29.) 13. sz. 155. p.

³⁴ VÍGH 1998. 281. p.

³⁵ A pályázati kiírás részleteit levéltári adatok alapján Sisa József közölte. Vö. SISA 1983. 253. p.

³⁶ Uő.

³⁷ VÍGH 1998. 282. p.

³⁸ Nyilvános épületek. *Budapesti Közlöny*, 1868. (április 26.) 97. sz. 1211. p.

augusztusában – újra feléledt a Német Színház helyén való építés ideája,³⁹ s majd csak szeptemberben számoltak be a tervpályázat eredményéről.⁴⁰

A felhívásra három tervezet is érkezett, amelyek közül kettőt Steindl Imre, egyet pedig Szkalnitzky Antal és Koch Henrik jegyzett.⁴¹ Szumrák Pál városi főmérnök, illetve Diescher és Ybl – mint bírálóbizottság – szakvéleménye alapján az első díjat Szkalnitzkyéknak ítélték oda, megjegyezve azt, hogy a telek mérete miatt csak fenyítő törvényszéket kellene építeni, továbbá javasolták, hogy a tervek és a költségvetés elkészítését Steindlre bízák,⁴² akinek tervei közül a II. számú, azaz a neoreneszánsz stílusú tervet támogatta később mind a műszaki bíráló,⁴³ mind a közgyűlés.⁴⁴

A Steindl-féle terv mellett szólt az is, hogy a terv a programnak azon kívánságának is megfelelt, hogy az épület idővel más célra, például bérházzá alakítható legyen.⁴⁵

Már 1869-ben járunk akkor, amikor – június 9-én – a város elfogadta Steindl terveit.⁴⁶ Ezt a sajtó sem hagyta szó nélkül: „Pesten egy második városháza építése ügyében értekeztek; de nem jobb volna-e egy nagyobb szerűt, a főváros méltóságához illőt emeltetni?”⁴⁷ Ezzel együtt ismét előkerült – egy újonnan kiküldött bizottmány ülése nyomán⁴⁸ – a napilapokban a Német Színház helyére való építés ügye.⁴⁹ Mi több, az is, hogy a „pesti városházra beküldött tervek közül a szakbizottsággal ellenkezőleg, az építési bizottság egyiket az 1200 frtos jutalomra, sőt némi módosítással kivitelre is méltónak ítélte”,⁵⁰ illetve szeptemberben egy vészjósló mondatot is hozzáfűz a *Pesti Napló* a törvényszéki épület költségeiről szóló hírhez: „A törvényszékiépület, melyet Pestvárosa építtetni szándékozik, az előirányzat szerint 518.000 ftba kerülne.

³⁹ Vö. Új városházat óhajtanak. fővárosi Hírek. *Fővárosi Lapok*, 1868. (augusztus 1.) 176. sz. 704. p.; Különfélék. *Pesti Napló*, 1868. (augusztus 1.) 5480. sz. 3. p.

⁴⁰ SISA 1983. 253. p.

⁴¹ Uo.; SISA József: *Szkalnitzky Antal*. Budapest, 1994. Akadémiai Kiadó, 72. p.

⁴² SISA 1983. 253. p. Lásd még Az új törvényszék épületére... *Budapesti Közlöny*, 1868. (szeptember 11.) 208. sz. 2672. p.; Pest város közgyűlése... *A Hon*, 1869. (szeptember 17.) 213. sz. 3. p.; Pest közgyűléseiben... *Fővárosi Lapok*, 1868. (szeptember 18.) 214. sz. 855. p.

⁴³ 1868 novemberében. VIGH 1998. 283. p.

⁴⁴ SISA 1983. 253. p.

⁴⁵ VIGH 1998. 283. p.

⁴⁶ SISA 1983. 253. p.

⁴⁷ Rövid hírek. *Fővárosi Lapok*, 1869. (június 10.) 130. sz. 520. p.

⁴⁸ Sisa József a források alapján közölte, hogy a város egy másik bizottságot küldött ki az építési hely ügyében. Ennek jelentése 1869. augusztus 19-én kelt. Vö. SISA 1983. 254. p. Valószínűleg ezt a jelentés „szellőztették meg” a korabeli napilapok napokkal korábban.

⁴⁹ Pestváros hatóságának új városháza építése. Fővárosi hírek. *Pesti Napló*, 1869. (augusztus 4.) 177. sz. 2. p.; Pestváros hatóságának... Ujdonságok. *A Hon*, 1869. (augusztus 5.) 178. sz. 3. p.; Pestváros hatóságának... *Budapesti Közlöny*, 1869. (augusztus 5.) 177. sz. 2502. p.

⁵⁰ A pesti városházra... Fővárosi hírek. *Pesti Napló*, 1869. (szeptember 3.) 202. sz. 2. p. Lásd még a Pestvárosa... Mi újság? *Nefelets*, 1869. (szeptember 5.) 36. sz. 432. p.

Hanem mikorra a tetteges kivitelre kerül a dolog, alkalmasint életbe lépnek már a királyi törvényszékek.⁵¹

E történések – az építés folytatásának vagy felfüggesztésének kérdése, a városháza elhelyezése, a bíraskodási jogkör sorsa stb. – mind azt jelzik, hogy különböző elképzelések kavarogtak a városvezetés berkein belül, csak egy volt biztos, szükséges egy új hivatali épület.⁵²

A városi gazdasági bizottmány üléséről beszámoló sajtóhírek szóhasználatából is kitűnik, hogy még 1870 első napjaiban sem dőlt el, hogy városháza⁵³ vagy törvényszék épül a Lipót utcában, de a lehetőségekkel kénytelenek voltak számot vetni: „A Lipót utczába tervezett törvényszéki épület építésimunkái ügyében kiküldött albizottmány előterjesztése folytán, azon véleményt terjeszti a gazd. bizottm a tanács elé hogy miután biztos kilátás van arra, hogy a törvényszék és a rendőrség, melyek elhelyezésére ez épület tervezve van, rövid idő múlva a kormány kezelése alá kerülnek, ez épület noha roppant pénzébe kerül a városnak, ezen hivatalok elhelyezésén kívül más célra kellően fel nem fog használtathatni, de még sikeresen átalakítható sem lesz, s így csak a befektetendő roppant tőke elenyészésétől lehetvén tartani, az építés egészen eljuttassék és erre nézve minden további intézkedések megszüntettedessenek.”⁵⁴

A január 12-i jegyzőkönyvek azonban már azt mutatják, hogy a közgyűlés elhatározta magát: a telken városi hivatalok elhelyezésére alkalmas épületet, vagyis városházát emeltet,⁵⁵ továbbá Steindlt megbízták az építésvezetéssel.⁵⁶ Tavasszal megtörtént a bontás, és elkezdték az alapozást, és mindeközben módosították a tervek az alaprajzi elrendezést és az építészeti megjelenést érintően egyaránt. Mire a stílus körüli kérdés, azaz a gótizáló és a neoreneszánsz formák közül az utóbbiak mellett végleges döntés született, 1871 márciusának napjait mutatta a naptár.⁵⁷ Alig több mint másfél évvel később a sajtó már a közelgő befejezést vizionálta,⁵⁸ amit ugyan meggyorsított Pest székesfővárossá

⁵¹ A törvényszéki épület... Fővárosi hírek. *Pesti Napló*, 1869. (szeptember 10.) 207. sz. 2. p.

⁵² Vö. Új városháza. Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok*, 1869. (október 7.) 229. sz. 915. p.

⁵³ Vö. Pest város gazdasági bizottmányülésében... Különfélék. *Pesti Napló*, 1870. (január 4.) 2. sz. 2. p.

⁵⁴ A pestvárosi gazdasági bizottmány... Ujdonságok. *A Hon*, 1870. (január 4.) 2. sz. 2. p.

⁵⁵ Közgyűlési jegyzőkönyvek 1870. jan. 12. No. 1631. Idézi SISA 1983. 254. p.

⁵⁶ SISA 1983. 254. p.; VIGH 1998. 283. p.

⁵⁷ Vö. SISA 1983. 254–255. p. Lásd még A városházépítés a Lipót-utcában... Különfélék. *A Hon*, 1871. (március 14.) 60. sz. 2. p.; Építkezések. Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok*, 1871. (március 15.) 61. sz. 279. p.

⁵⁸ Az új városház... Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok*, 1872. (október 1.) 224. sz. 979. p.

*Budapest fő- és székváros közgyűlési terme az Új Városházán
(Weinwurm Antal fényképe)*

Kép forrása: Vasárnapi Ujság, 1892. (október 9.) 41. sz. 697. p.

alakulása Budapest részeként,⁵⁹ mégis csak 1875 elejére következett be:⁶⁰ 1875. február 27-én Steindl maga mutatta be az épületet a közönségnek, s tartottak próbavilágítást,⁶¹ március 24-én pedig ünnepélyes keretek között sorát ejtették az első rendes közgyűlésnek.⁶²

⁵⁹ Vö. VÍGH 1998. 288. p.

⁶⁰ SISA 1983. 256. p.

⁶¹ A lipót-utcai... Rövid hírek. *Fővárosi Lapok*, 1875. (február 27.) 47. sz. 203–204. p.; A lipótutczai új városház... *Budapesti Közlöny*, 1875. (március 2.) 49. sz. 1338. p.; A lipót-utcai városház... Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok*, 1875. (március 2.) 49. sz. 213–214. p.

⁶² Budapest főváros bizottsági rendes közgyűlése. *A Hon*, 1875. (március 25.) 69. sz. 2. p.; Budapest főváros közgyűlés. *Ellenőr*, 1875. (március 25.) 84. sz. 2–3. p.

3. Amiről a tervek mesélnek

A pesti Új Városháza formálódásáról nemcsak a rekonstruált események adnak képet, hanem a fennmaradt, elérhető tervek maguk is mesélnek. E tanulmányban – bár az építészet- és a művészettörténet szempontjából talán az az érdekesebb – nem az épület építés közbeni stílusváltozása kap hangsúlyt, hanem az, hogy az a „fordulat”, amely következtében a bíraskodás állami feladattá vált, így okafogyott lett városi törvényszéki épület építése, hogy mutatkozik meg a terveken. Természetesen az építészeti karakterjegyek nem sikkadhatnak el az alábbi elemzésekben, amelyekhez alapvetően a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Kar Repozitóriumában fellelhető eredeti, Steindl Imre által jegyzett tervanyagot hívjuk segítségül,⁶³ illetve a Budapest Főváros Levéltára által az ismert közgyűjteményi portálon közzétett anyagot,⁶⁴ valamint az épület történetét feldolgozó szakmunkák képanyagát.

A funkcióváltás alaprajzi lenyomatainak vizsgálatához az 1868-ra, 1869-re és 1870-re datált tervlapokat vettük figyelembe.

3.1. 1868

Azon a városházaterven, amelyet Steindl 1868. március 9-re datált, egy gótizáló épület földszintje látható. Erről a lépcsőházakat ölelő csarnokok mennyezeti bordái árulkodnak. Egy másik, neoreneszánsz tervváltozat is látható a digitalizált gyűjteményben, amely földszinti tervlapján április 19-i dátum olvasható. Ehhez kapcsolódik egy 29-i metszet is, amely egyértelműsíti a reneszánsz formákat.⁶⁵ A rajz szerint a tervezett épület kétemeletes, s a második emeletén helyezkedett volna el a nagyterem.

A kapcsolódó földszinti és emeleti alaprajzokról, valamint a szuterén rajzáról kitűnik, hogy szélsőrizalitokkal tervezte Steindl a székházat, s ezekben kívánta elhelyezni a bejárásokat. A funkcióról azonban kevés információt kapunk, ugyanis csak számokkal látta el a tervező a helyiségeket. Az alaprajzok azonban azt mutatják, hogy az első emeleten irodaszerű helyiségek sorakoznak, a rizalitokban nagyobb terekkel, amelyek fölött – a második emeleten

⁶³ Lásd Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Kar Repozitórium, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Rajz- és Fotótár. (továbbiakban BME Rajztár) <https://etrepo.eptort.bme.hu/xmlui/handle/20.500.13031/6>.

⁶⁴ Sz. Kir. Pest városi polgári és fenyítő törvényszék palotája (Új Városháza), mai V. Váci utca 62–64. BFL XV.17.i.1. PM43 / 1–6. <https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTervtar/28952/>.

⁶⁵ A tervsorozat része lehet az a rajz, amelyet a BME gyűjteménye őriz. A neoreneszánsz homlokzati terv BME Rajztár. 102076.

– helyezkednek el a nagytermek, feltételezhetően a tárgyalók. Ezekhez – mindkettő esetében oldalról helyiségcsoportok kapcsolódnak.⁶⁶

Bár a tervlapok feliratai hiányában a helyiségek pontos rendeltetéséről nem olvashatunk le információt, de a gótikus terv címe irányt mutat: „Szab. király Pest városi polgári és fenyítő törvényszék palotájának terve”. S ez magyarázatot is ad arra, hogy miért két nagyteremmel készült a terv: egy a polgári, egy pedig a büntetőtárgyalások számára. S a helyiségcsoportok fűzése és átjárhatóságuk előre jelzi, hogy szóbeli, nyilvános eljárásra készült volna az épület.

3.2. 1869

1869-es megjelöléssel több tervlap is fennmaradt. Ezek a tervezet valamennyi szintjéről képet adnak.

A pinceszinti alaprajz arról árulkodik, hogy egy több belső udvarral rendelkező épülettömböt tervezett Steindl Imre. Az utcai oldalon – észak–déli irányban – a főtraktus helyezkedett el. Ez két szélsőrizalittal épült volna, s a bejáratok is ehhez igazodtak, azaz az épülettömb északi és déli szélein egy-egy, valamint a középtengelyben még egy kapu, azaz összesen három „bemenet” készült volna.

Az utcai fronttal párhuzamosan egy belső szárny is látható a terven. A kettőt két kisebb keresztszárny köti össze, ekképp három belső udvar jön létre. A középső szárny további, keleti oldalán pedig egy hátsó udvar található, amelyet egymenetes épületszárnyak ölelnek körbe négy oldalról.

Az utcafronti traktusban több nagyobb helyiséget a „toloncok börtöne” felirattal láttak el, amelyeket ezen a részen – miként a leghátulsó szárny szuterénszintjének egészében – fapincék öveznek. Az igazságszolgáltatási funkcióról a toloncok helyiségein kívül árulkodnak még azok a helyiségek, amelyeket az udvari szárnyak pinceszintjén kívántak elhelyezni: „fürdő sz. toloncok számára”, „tolonc börtönész lakása”, „tolonc kulcsár lakása”, „letét tár a foglyok felesleges ruházatának s szereinek”. Sokat elárul a büntetőeljárást kiszolgáló építészeti eszközök alkalmazásáról az a keskeny, csigalépcsőben végződő rövid folyosó az épülettömb középső udvarának déli oldalfala mentén, amelynek felirata: „közlekedési folyosó és lépcső a toloncok börtönei és a tárgyalóterem közt”.⁶⁷

A folyosó végi csigalépcső a földszinti középudvarra vitt fel.

Az 1869-ben készült épületterv földszinti helyiségei már vegyes rendeltetésűek voltak, legalábbis a feliratok erről tanúskodnak. Az épületszint

⁶⁶ Vö. BFL XV.17.i.1. PM43 / 1–6.

⁶⁷ Pesti Új Városháza tervváltozata, Pinceszinti alaprajz. BME Rajztár, 1869. 102077.

java részét inkább közigazgatási célú helyiségek foglalták volna el, így az utcafronton cselédügyekkel, beszállásolással és közlekedéssel kapcsolatos hivatali helyiségeket láthatunk, valamint a középső szárnyakban őr, szolga és biztos lakrészeket, szobákat. Nagy valószínűséggel ezek a helyiségek a rendőrségi, rendészeti feladatkörök ellátását szolgálták volna. Pusztán a leghátsó belső udvar felirata árulkodik a tervezett fenyítő törvényszéki működésről: „a foglyok szellőztetésére szolgáló nagyudvar”.⁶⁸

A már pontosan dátumozott, Steindl által 1869. március 28-án keltezett első emeleti épületterv arról tanúskodik, hogy ez a szint teljes egészében az igazságszolgáltatási funkcióknak volt szánva. Különösen szépen olvashatók le a helyiségek elrendezéséből a fenyítőszéki eljárás helyigényéhez kapcsolódó megoldások. Ezekről elsősorban a kialakítandó helyiségcsoportok adnak képet:

Az utcai traktus legnagyobb helyisége a „Fenyítő törvénysz. nyilvános tárgyalásokra szolgáló nagy terem” felirattal van ellátva. Már ebből és a terem méretéből kitűnik, hogy a helyiséget a szóbeliség, nyilvánosság és közvetlenség elveihez igazodva kívánták kialakítani. A nagyteremtől északra két helyiségcsoportot rajzolt meg a tervező. Az egyik, amely közvetlenül összekapcsolódik a tárgyalási teremmel, az eljárásban részt vevők – a vádlottak és tanúk – helyiségeiből áll, amelyeknek közös az előszobája. A vádlottak szobát, a tanúk termet kaptak, s mindkettő külön-külön bejárással bírt a nagyterem felé.

Az utcai traktus északi részének második helyiségcsoportja a vásárbírói helyiségeket foglalja magában a terveken.

A nagyterem déli oldalán további helyiségcsoportok sorakoznak, valamennyi az eljárási szereplőknek van rendelve. A vádlottak és tanúk nagyterembe nyíló ajtajaival szemben, tükröképként másik két helyiség nyílik: az egyik – a belső – a védők várószobája, a másik – az utcai – a tanácskozási szoba. E visszavonulásra szolgáló helyiség összeköttetésben állt az utcai szobasor következő elemeivel, így az elnöki szobával, amelynek közös előszobája volt a védői várakozóval. Az elnöki szobából a főfronton egy újabb tanácskozási szoba nyílt, amely továbbvitt a „feny. törv. sz. kisebb tárgyalási terem” felé. Ez a „kisterem” mintegy kétharmada volt a nagy területének, a középfőfal határolta, s ennek belső oldalán három helyiséget alakítottak ki: egy középső előszobából északra nyílt a vádlottak, délre pedig a védők várakozó szobája. Mindhárom helyiségből megközelíthető volt a kisebb tárgyaló, amelynek déli oldalán – az utcai traktus utolsó helyiségeként – a tanúk várója kapott helyet, amelynek kicsike előszobája a védők várakozójára is rányílt. Itt, a főfolyosó déli végében sorakoztak a mellékhelyiségek is.

⁶⁸ Pesti Új Városháza tervváltozata, Földszinti alaprajz. BME Rajztár, 1869. 102078.

A főfolyosó az utcafronti kettős helyiség sor belső oldalán futott végig, ebbe futottak fel az udvari szárnyaknak a lépcsői is. Ezeknek a belső épületszárnyaknak – amelyek három részre tagolták a belső udvart – a befelé, összenéző oldalaiban további igazságszolgáltatási helyiségek kaptak volna helyet. Ezt a meglehetősen beszédes feliratok mutatják: az északi belső szárnyban „tisztelegesebb polgárok és nők letartóztatási helyisége I. II. és III.”, a déliben pedig „feny. törv. sz. tanácsnok, ügyészek jegyzők és tolnokok sz. 1. és 2.”. Ez utóbbiak két – a főtraktus folyosójából nyíló és a lépcsőház mögötti – előszobával is rendelkeztek.

A déli, nagyobb belső, csak három oldalról zárt udvar felől függőfolyosó futott végig a homlokzaton. Ez összekapcsolta az utcai traktus főfolyosóját, a tanácsnokok, ügyészek és jegyzők előszobáját, valamint – „rákanyarodva” a középső, utcaival párhuzamos épülettraktus déli végére – a „fenyítő törv. sz. biztosok és h. szolgák” helyiségét.

Az épülettömb keleti részét, a hátsó, „fogolyszellőztető” udvar körbeölelő egymenetes, függőfolyosós épületszárnyakat a börtön helyiségeinek szánták teljes egészében. Az alaprajzról jól kitűnnek az egynyílású zárkák sorai. Csak a börtönőri lakás nagyobb valamivel, ez a déli oldalon kapott helyet.⁶⁹

A második emelet térelosztása ismétli az elsőét, s a helyiségek a fenyítő törvényszéki működéshez kapcsolódnak, annak kiszolgálói, levéltár, iktató és kiadóhivatal stb. található itt, valamint a teljes tömbbelső – az első emelethez hasonlóan – a büntetés-végrehajtást szolgálja a terv alapján.⁷⁰

A harmadik emelet utcai traktusainak rendeltetése – olvasható felirat hiányában – csak sejthető: a kis méretű, számozott helyiségek sora irodákra vagy tartalékhelyiségekre utal. A belső tömb azonban egyértelműen ezen a szinten is a börtöné volt.⁷¹

Az 1869-es tervváltozat metszete, amelyet a nagy tárgyalási termen keresztül vettek fel, azt mutatja, hogy az épület főszintje a második emelet volt. Tulajdonképpen az első – igazodva a tervezési programhoz⁷² – félemeletként készült volna el, ami megmagyarázhatja a helyiségek rendeltetésének alakulását, s azt, miért a másodikon voltak a főbb, a tárgyalási rendhez igazodó termek, szobák.⁷³

⁶⁹ Pesti Új Városháza tervváltozata, Első emeleti alaprajz. BME Rajztár. 1869.03.28. 102079.

⁷⁰ Pesti Új Városháza tervváltozata, Második emeleti alaprajz. BME Rajztár. 1869.03.28. 102080.

⁷¹ Pesti Új Városháza tervváltozata, Harmadik emeleti alaprajz. BME Rajztár. 1869.03.28. 102081.

⁷² Lásd korábban!

⁷³ Pesti Új Városháza tervváltozata, Metszet. BME Rajztár. 1869.03.28. 102082.

3.3. 1870

Az 1870-ben készült tervek már középrizalitos épülettömeget mutatnak, amely szárnyainak az elosztása is megváltozott: bár az utcafront és a vele párhuzamos belső szárny megmaradt, de a köztük lévő összekötő részeket – bennük a lépcsőházakkal – Steindl akképp módosította, hogy az északit a telekhatárig eltolta, így egy sokkal nagyobb és reprezentatívabb lépcsőházat alakíthatott ki. A középső és a déli udvar megmaradt, a hátsó – az első terveken még rabsétálónak szánt – udvarteret már csak három épületszárny ölelte körbe, eltűntek innen a börtön zárkái.

A változásokat jól jelzi a földszinti alaprajz címe: „Tekintetes szab. kir. pestvárosa által a lipót-utczában ujjonnan építendő közigazgatási czélokra szolgáló városház tervrajza”. Talán nem véletlen, hogy a „közigazgatási” és a „városház” szavakat nagyobb betűvel írta a tervező e címben, hiszen ekkor született döntés a rendeltetés megváltozásáról.

Az igazságszolgáltatási funkciók elhagyása a helyiségek feliratából is jól kikövetkeztethető. A gyűjteményben a földszintet ábrázoló tervlap található meg, amelyen látszik, hogy a középrizalit szélein helyezkedett el a két kapualj. Ezek a főszárny belső oldalán, az utcavonallal párhuzamos folyosót keresztezve haladtak tovább az udvari szárnyakban, a belső szárny főfolyosójáig.

Az utcai szárny földszintjét északon a kiadóhivatal, délen a levéltár s középen – a kapualjak között – az iktatóhivatal helyiségcsoportjai foglalták el.

A belső keresztszárnyak a lépcsőházakat foglalták magukban, az északi ezek közül – ahogy már említésre került – a főlépcsőt és a hozzá kapcsolódó csarnokot foglalta magában.

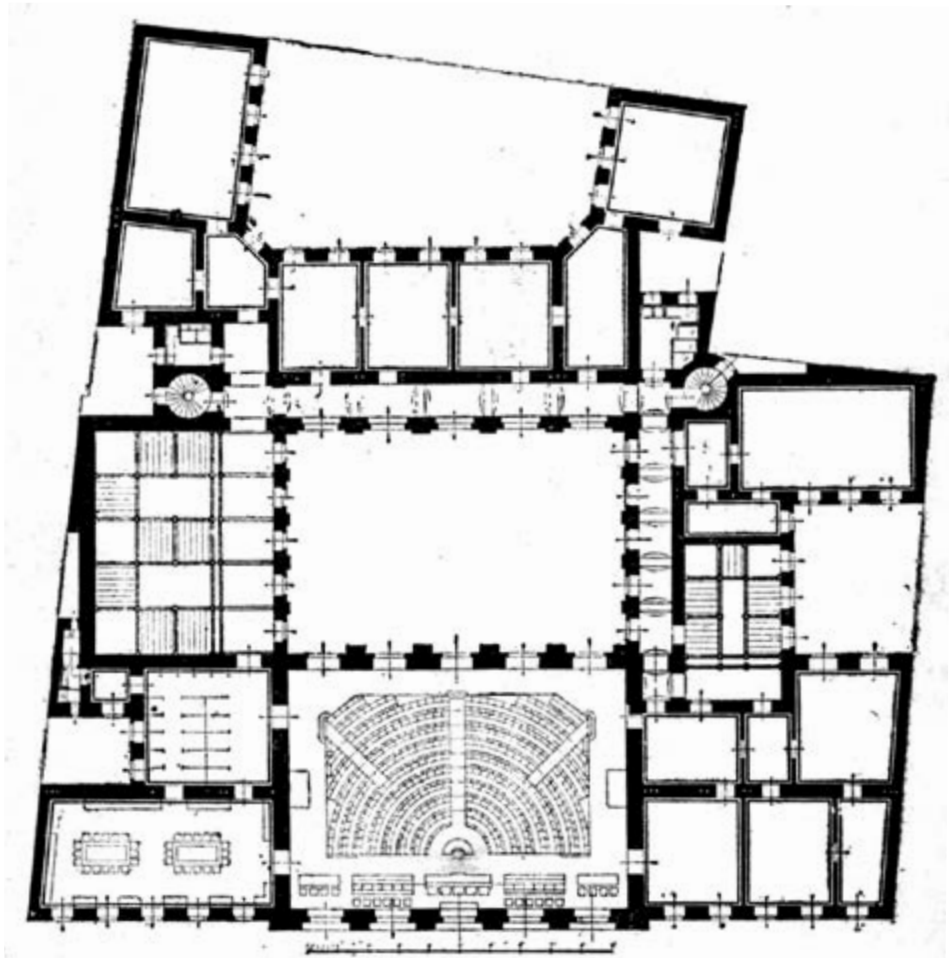
A hátsó udvart körbeölelő szárnyak földszintjén a gazdasági hivatal helyiségei szerepeltek a terv szerint.⁷⁴

*

Az 1875-re elkészült épületben – átmentve a korábbi tervváltozatok megoldását – a második emeleten kapott helyet a közgyűlés reprezentatív terme, a középrizalitban. Mellette az utcafronton pedig egy, a rizalittól északra az egész traktust elfoglaló tanácsterem, amit összekötött a díszlépcsővel a ruhatár, amely a közgyűlési terem felé is nyílt.⁷⁵

⁷⁴ Pesti Új városháza; Földszinti alaprajz. BME Rajztár. 1870. 102003.

⁷⁵ Vö. EDVI ILLÉS Aladár (szerk.): *Budapest műszaki útmutatója*. Budapest, 1896. Pátria Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 66. ábra, 138. p.

A Lipót utcai új városház II. emeletének alaprajza

Kép forrása: EDVI ILLÉS Aladár (szerk.): Budapest műszaki útmutatója. Budapest, 1896. Pátria Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 66. ábra, 138. p.

4. Epilógus

E tanulmányban vázolt folyamatok azt mutatják, hogy valódi fejtörést jelentett Pest város vezetőinek az az alkotmánytörténeti pillanat, amely az államhatalmi tevékenységek elválasztásának elvét realizálta. Talán megengedhetjük magunknak a kifejezést: „rosszkor, rossz helyen” döntöttek a pesti városatyák arról, hogy hivatali épület építésébe fognak. Mentségükre szolgáljon, hogy égető volt a helyhiány, s ez a szükség felülírhatta a formálódó kiegyezés körüli

várakozásokat: mi lesz a magyar államberendezkedés sorsa, hogyan alakulnak központi és helyi jogkörök.

Mindenesetre az 1867 novemberében meghozott döntést – miszerint a városi törvényszék számára új épületet emeltek – az előkészítés követte. Ennek során megindult a tervezetés, ehhez pályázatküldés és különböző szerveken keresztüli döntéshozatal, realizálás, amit időközben – 1869–1870 folyamán – átrajzolt a közigazgatás és a bíraskodás törvényi szintű elválasztása, így az épülő igazságszolgáltatási épületnek új rendeltetését, a közigazgatását kellett adni ennek az „alkotmányos fordulatnak” a következtében.

A tervezésre kiválasztott Steindl Imrének is át kellett ekképp rajzolni a terveit, többszörösen is, hiszen az építészet- és művészettörténetből jól ismert stílusváltoztatási história fejezetei mellett a funkcióváltás következtében szintűgy módosítani kellett a terveket, az épület alaprajzi beosztását. Ezt jól tükrözik a fennmaradt különböző tervváltozatok.

Végül 1875 márciusában megnyitotta kapuit a pesti, akkorra már budapesti Új Városháza. Az épület ezt követően mintegy negyed századig elődjével együtt szolgálta a székesfőváros adminisztrációját. A régi pesti városháza sorsát ismételten a közigazgatás növekedése pecsételte meg, így „számos terv mellett mindinkább a Károly-kaszárnya épülettömege felé fordult egy központi városháza létesítését célzó figyelme”.⁷⁶ E nagy méretű, 18. századi épületkomplexum mutatkozott alkalmasnak tehát arra, hogy a városi hivatalokat befogadja. A katonai kincstárral való hosszas egyezkedés⁷⁷ után végül megszületett a döntés: az invalidusok palotáját átengedték Budapest számára, a megállapodást törvényben is rögzítették.⁷⁸ Az átalakítások után, 1901 őszén a hivatalok beköltöztek a központi városházzá avanszált Károly-kaszárnyába,⁷⁹ a régi, Kassalik-féle városházát – az Erzsébet híd pesti hídfője környékének, az Eskü térnek, illetve a belvárosnak a rendezésével összefüggésben⁸⁰ – 1900 július–augusztusában lebontották,⁸¹ helyén épült fel 1912 és 1918 között a

⁷⁶ SCHOEN Arnold: *A budapesti központi városháza*. Budapest, 1930. Budapest Székesfőváros Közönsége, 52. p. Lásd még A Károly-kaszárnya átalakítása. Főváros. *Pesti Napló*, 1900. (február 10.) 40. sz. 9–10. p.

⁷⁷ Vö. Budapest központi városháza. Mi újság? *Vasárnapi Ujság*, 1892. (március 20.) 12. sz. 213. p.

⁷⁸ 1894. évi XX. törvények a székes fővárosi Újépület, a Károly-, József- és Flórián-laktanya és a Gellérthegyi erőd értékesítéséről.

⁷⁹ SCHOEN 1930. 56. p.

⁸⁰ ROZSNYAI József: Hidak. In SISA József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, 2013. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris, 464. p.

⁸¹ SCHMALL 1901. 85. p. Lásd még A régi városháza utolsó napjai. Főváros. *Pesti Napló*, 1900. (február 10.) 40. sz. 9. p.

Budapesti Piarista Gimnázium és Rendház épületgyüttese.⁸² A Steindl-féle, Váci utcai Új Városháza – amelyet a második világháború utáni évtizedekben több célra is hasznosítottak⁸³ – napjainkban eredeti, a tervezéskori „fordulatok” után kikristályosodott rendeltetésének megfelelően közigazgatási épületként működik, otthont adva a Budapest Főváros Kormányhivatalnak.⁸⁴

⁸² Vö. KARÁCSONY Rita: *Hüttl Dezső (1870–1945)*. (Az építészet mesterei) Budapest, 2020. Holnap Kiadó, 84–91. p.

⁸³ Vö. GÁBOR István: Az Újvárosháza. Egy régi épület új élete. *Budapest*, 1972. 5. sz. 22–25. p.

⁸⁴ Lásd Budapest Főváros Kormányhivatala. *Kormányhivatal.hu*. <https://www.kormanyhivatal.hu/hu/budapest>

Völgyesi Levente*

IDEGEN JOGRENDSZEREK HATÁSA A MAGYAR ÉPÍTETT KÖRNYEZET VÉDELMENEK JOGSZABÁLYI ÉS INTÉZMÉNYI HÁTTERÉRE

1. Bevezetés

Mind az általános építésügyi igazgatásra, mind pedig a műemlékvédelemre jellemző, hogy mintáit és jogi szabályozását egyaránt külföldi példák ihlették. Természetesen felmerül a kérdés, hogy a magyar nemzet egyedi kulturális értékeinek a védelme mennyiben alapulhat nemzeti szabályozáson, s mennyiben várható el, hogy a nemzetközi viszonyokban – különösen a jogharmonizációt figyelembe véve – azonos vagy nagyon hasonló szabályok szülessenek. Kétségtelen, hogy a főbb korstílusok (pl. romanika, gótika, reneszánsz, barokk) és stílusirányzatok (pl. copf, rokokó, klasszicizmus) hatottak a magyarországi művészeti ágazatokra is, viszont az egyediség (pl. szecesszió) is jellemzője volt a magyar művészetnek.¹

Így nem ok nélkül merül fel a dilemma, főleg a nemzetállamok születésének idején, hogy a jogszabályi környezet milyen mértékben legyen egyedi. S itt a tét magas volt, hiszen az 1848. évi alkotmányos vívmányok a tulajdon szabadsága mellett törtek lándzsát, s ez a dualizmus korában is védelmezendő érték volt. A műemlékvédelem, az épített környezet védelme viszont a közérdekre hivatkozva számos egyedi, magánjogi érdek ellenében szólalt fel, s törekedett megjeleníteni a jogi szabályozásban. Nem véletlen, hogy a műemléki törvény megcsonkultán, az ingóságokra vonatkozó szabályozás nélkül született meg, hosszas vitát követően, majd az építési törvény szinte a Horthy-korszak végére tudott csak napvilágot látni, amelyet szintén – a magántulajdon korlátozása miatt – komoly kritikák értek, főleg a parlamenti ellenzéki pártok részéről.

Jelen tanulmány ezt a kevesebb mint száz esztendő t dolgozza fel, különös tekintettel arra, hogy az első műemléki törvényünk a korabeli francia, amíg a második szabályozás – Gerevich Tibor, a Műemlékek Országos Bizottsága

* Völgyesi Levente PhD, egyetemi docens, PPKE JÁK Jогtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0002-2736-7510

¹ SZABADI Judit: A magyar szecesszió eszmetörténeti vázlata. *Ars Hungarica*, 1981. 1. sz. 22. p.

(MOB) elnökének köszönhetően – itáliai befolyásolásnak volt kitéve, felhasználva mindezek haladó hagyományait.²

Az itáliai szabályok elsősorban a konzerválás, megőrzés területén mutatták meg a jogfejlődésben rejlő reformoknak az eredményeit, amíg a francia szabályozás szintetizál, a konzerválás és a restaurálás területén az egyensúlyt keresi, szemben a német tendenciával, amely inkább az épületek integritásában, teljességében találja meg az esztétikai értéket és a védendő jogi tárgyat.³

Nem hagyható figyelmen kívül az a nemzetközi irányú fejlődés sem, amelynek eredményeit az *Athéni Karta* foglalta össze 1931-ben.⁴ Ez a dokumentum szintén a jogharmonizáció irányába hatott, s bár jogszabálynak a legkevésbé sem nevezhető, inkább ajánlásnak, mégis a szuverén, zárt nemzeti jogrendek falain áttörve, jelentős hatást gyakorolt az elkövetkezendő évtizedek, így a magyar 1949. év jogalkotására is.

2. A hosszú 19. század (reformkor és dualizmus) szabályozási területei

2.1. Az urbanizáció és a gazdasági fejlődés területfejlesztési koncepciói

A 19. század második felében megjelent az állami beavatkozás iránti igény, de ugyanúgy az egyes települési önkormányzatok is elérkezettnek látták az időt, hogy az épített környezet alakítását ne csupán passzív módon utánkövessék, hanem tevőlegesen is a szabályozás alanyai legyenek.⁵ Tehát az állami szuverenitásból fakadó jogalkotás mellett folyamatosan jelen volt az önkormányzati autonómiából fakadó önszabályozás igénye. Ebben, kezdetben még több hiányosságot fel lehetett fedezni, de a tendencia a komplex szabályozás irányába mutatott.⁶ Ennek egyik ismert példája Pest városa, amely már az 1838-as nagy árvíz után elhatározást tett az átfogó városrendezésre. Megállapították az árvíz utáni új szintmagasságot, előírták a lefelé vastagodó házfalak követelményét, építési engedély kiadása előtt a helyszíni szemle előírását. A parcellázáshoz

² ENTZ Géza: Gerevich Tibor és Hekler Antal emlékezete. *Archeológiai Értesítő*, 1983. 1. sz. 125. p.

³ CSÁSZÁR László: Történetiség és műemlékvédelem. *Műemlékvédelem*, 1983. 3. sz. 161–162. p.

⁴ PALLAI Katalin: Az újjáépítés korlátai. *Magyar Építőművészet*, 1994. 6. sz. 41. p.

⁵ SZIEBEN Rita: A Haris örökség. Látogatóban Haris Masirevich Fedoránál. *Barátság*, 2005. 5. sz. 4758. p.

⁶ DÉRY Attila: *Történeti szerkezetten*. Budapest, 2002. Terc, 12. p.

minden esetben a Szépzészeti Bizottmány engedélye vált szükségessé. Külterületen legfeljebb háromemeletes épületeket lehetett felhúzni. Ezek a szabályok és intézmények nagyban hozzájárultak Pest nagyvárosias karakterének kialakulásához.⁷ De mindezekre volt példa újonnan felparcellázott területeken is, ahol a telepítéseket megelőzte egy átfogó koncepció készítése. Ennek szintén ismert esete Károlyi István földesúr által 1840-ben megalapított Újpest község. Rendelkezései igen modernnek és előremutatóak voltak.⁸

Országos szintű szabályból viszonylag kevés született még a 19. század első felében. Az Országgyűlés 1807. évi XVII. törvénycikke értelmében magánföldesurak egy adott területen koncesszionális vízrendezési társulatot hozhattak létre, amennyiben a szabályozási munkákat elvégezték, a nem csatlakozott, így a költséget nem viselő földbirtokosok a vízszabályozással előidézett gazdagodásukat a társulatnak meg kellett téríteniük. Az 1836. évi XXV. törvénycikk a csatornák, vasútvonalak és hidak építésekor már kisajátítást engedélyezett, illetve magánvállalkozókkal az állam koncessziós szerződéseket kötött.

Az 1848-as átalakulást követően Magyarország gazdasági, technikai, tudományos fejlődése felgyorsult. Az urbanizáció ebben az időszakban a leglátványosabb, amelyet az előírásoknak is követniük kellett. A városfejlődés területén Nyugat-Európa is jelentős terhet hordozott a vállán. Az ipari forradalom lendületét az urbanizáció nem tudta felvenni. A városokba özönlő hatalmas tömeget a város talán még csak-csak felszívta, de méltó életminőséget nem tudott biztosítani. Megjelentek a nyomornegyedek, a szűkös és komfort nélküli bérlakások, amelyek elviselhetetlen életkörülményeket nyújtottak. Az urbanisták a jelentősebb városok esetében is csupán a 19. században kezdték el keresni a megoldást, így Párizs (1853) sugárutak vágásával és parkok kialakításával, Bécs (1859–1872) körút létesítésével, arra felfűzve középületeit, Barcelona (1859) pedig merőleges és átlós utcabevágásokkal szabadult meg zsúfoltságától.⁹

A nyugati példák Magyarországon is követésre találtak. A legégetőbb kérdés Budapest világvárosi színvonalra való emelése. Amennyiben Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchián belül az Ausztriával való egyenrangúságát ezen a területen is ki akarta emelni, megjelenítve, hogy szuverenitásáról a reálunióval csupán részben mondott le, szükségessé vált egy Béccsel konkuráló főváros kiépítése. Pest 1872-ben gyűrűs-sugaras városszerkezetet kapott, Buda (1876)

⁷ CZÉTÉNYI Pirokska: A kirakodó tértől a Roosevelttéig. *Építés – Építészettudomány*, 1985. 1–2. sz. 27. p.

⁸ HIRMANN László (főszerk.): *Újpest Lexikon*. Budapest, 2002. Kossuth.

⁹ ROMÁN András: *Műemlék, építészeti örökség, város*. Budapest, 1996. Országos Műemlékvédelmi Hivatal-Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft., 14. p.

viszont domborzati viszonyainak köszönhetően nem tudott lépést tartani a pesti városszerkezeti fejlődéssel.¹⁰ Szeged (1879) esetében a nagy árvíz után két körutat építettek ki, s ezeket szelik át a sugárutak, követve Bécs és Pest példáját.¹¹

A századforduló túllépett a liberalizmusnak a mindent a fejlődés mögé szorító nézetén, s a jóléti, gondoskodó állam doktrínájának terjedésével a településfejlesztésben is egyre inkább az emberközpontúságot helyezte előtérbe. A racionalitás helyébe ismételten az esztétika és az ember lelkivilágának tetszetős alkotások kerültek. Így merült fel a következő kérdés is: a követendő várostervezési elv továbbra is a szabályosság és átláthatóság maradjon? Camillo Sitte *Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (1889) című művében¹² ezt erőteljesen megcáfolta, s utat nyitott az urbánus forradalomnak. Harcot kezdeményezett a lélektelenség és fantáziátlanság ellen, amelyet a racionális elvek követése követelt meg eddig. Meghirdette a tervezési szabadságot, a mérnöki munka elébe helyezte a művészi alkotás korlátozhatatlanságát.¹³ A mű nem esett viszont túlzásokba. Az építési övezetek differenciálását javasolta, így ortogonális elrendezésű gyár- és mezőgazdasági területeket, viszont fantáziadús lakónegyedeket javasolt. A 20. század elején hatása érzékelhető, több, még meg nem valósult területrendezés aktualizálásakor, felülvizsgálatok az új elvek érvényesítése tapasztalható.¹⁴ Bár ez a mű nem jogszabály, hatása mégis érzékelhető volt Európa-szerte a városias jelleget erősítő kortárs szabályozásokra. Ennyiben tehát a nemzetek feletti harmonizációs törekvés vitathatatlan.

Bár a globalizált világképtől még időben igen távoli korszakban járunk, a közérdekű szabályozási tervek megvalósítását több esetben is gátolta a tőkehiány, így a papírra vetett elképzeléseket csak részben lehetett végrehajtani. Így az adott település kiszolgáltatottá vált tőkehiánya miatt a magánvállalkozóknak, akik épületeikkel nem minden esetben szolgálták a város

¹⁰ BONTA János: Magyar építészet a XX. században. *Építés – Építészettudomány*, 1982. 3–4. sz. 503. p.

¹¹ TÓTH Béla (szerk.): *A szegedi nagyárvíz képeskönyve*. Szeged, 1979. Szeged Megyei Városi Tanács V. B., 223. p.

¹² Új kiadása: SITTE, Camillo: *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Basel, 2002. Birkhäuser.

¹³ SZABÓ Julianna: A városrendezés építészeti-esztétikai hagyománya. *Építés – Építészettudomány*, 2009. 1–2. sz. 165. p.

¹⁴ BOHL, Charles – LEJEUNE, Jean-François (Hrsg.): *Sitte, Hegemann and the Metropolis: Modern Civic Art and International Exchanges*. London, 2009. Routledge; MÖNNINGER, Michael: *Vom Ornament zum Nationalkunstwerk. Zur Kunst- und Architekturtheorie Camillo Sittes*. Wiesbaden, 1998. Vieweg.

egységes és harmonikus arculatának kialakulását.¹⁵ Az autonóm törekvéseknek tehát gátat szabott a költségvetés szűkösségéből fakadó realitás. Örömteli látni viszont, hogy a közérdekű beruházások egyes területei az eredeti tervek szerint haladhattak, így a szociális parcellázások tovább folytatódtak, ahol kertvárosi tisztviselő- és munkástelepek épültek.¹⁶ Mindezek mellett lehetőség nyílt a városi elit újonnan jelentkező igényeinek kielégítésére is.¹⁷

2.2. Kisajátítás

A kisajátítás intézményét kezdetben elég bátortalanul alkalmazta a közigazgatás. Az 1836. évi XXV. és XXVI. törvénycikk infrastrukturális beruházásokkal kapcsolatos kisajátításokat támogatót, így országosan tizenhárom közlekedési vonal és a Lánchíd kiépítésével kapcsolatos akadályok elhárítását szolgálta.¹⁸ A magyar szuverenitás felszámolása, az ún. neoabszolútizmus idején bevezetett *Osztrák Polgári Törvénykönyv* (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*, ABGB) kizárólag vasút, közút vagy vízmű építése esetére engedte meg a kisajátítást, így szabályozása eléggé szigorúnak, illetve óvatosnak mondható. A kiegyezést követően az 1868. évi LV. és LVI. törvénycikk nem lépett túl az osztrák szabályozáson, egyedül Budapest kapcsán tágította a lehetőségeket. A liberális törvényhozás a magántulajdon szentségére való hivatkozással nem mert újabb kisajátítási törvényt hozni, végül az 1881. évi XLI. törvénycikk törte meg a jeget, tekintettel a nemzetközi összehasonlításban megjelenő, a közérdeket a magánérdek elé helyező szabályozásra. Bár még ebben az esztendőben is érezhető az országgyűlési képviselők óvatossága, mert például az 1881. évi XXXIX. törvény, amely a műemlékvédelemről szólt, a vita során elvetették az ingó szabályozás lehetőségét, s csupán ingatlanok esetében vezettek be korlátozásokat, így akár a kisajátítás jogintézményének alkalmazását.¹⁹

¹⁵ PLATTHY Pál: A Keleti pályaudvar vágánycsarnokának acél tetőszerkezete. *Építés – Építészettudomány*, 1992–1993. 3–4. sz. 251. p.; OTTLIK PERCZEL Csilla: *A History of Architecture in Carpathian Basin*. New York, 2001. Columbia, 176. p.

¹⁶ F. KÖRNER ZSUZSA: A teleszerű építkezések története Magyarországon 1870 és 1945 között. *Építés – Építészettudomány*, 2003. 1–2. sz. 105–132. p.

¹⁷ Példa a külterületi villanegyed kiépülésére egy monografikus igényességű feldolgozással SIKLÓSSY László: *Svábhely. Budapest, 1929. Athenaeum*.

¹⁸ GARAY Márton: A budapesti nagyvasúti infrastruktúra kiépítése és urbanisztikai jelentősége. *Építés – Építészettudomány*, 2014. 3–4. sz. 209. p.

¹⁹ Sz. I.: A kisajátítási jog fejlődéséről, különösen hazánkra. *Magyar Themis*, 1879. 1. rész: 33. sz. 254–256. p., 2. rész: 34. sz. 262–264. p.; GARANCZY Mihály: A városi kisajátítási jog. *Városi Szemle*, 1909. 561–577. p.

2.3. A szervezett műemlékvédelem kezdetei Magyarországon

A 19. század meghozta a szervezett műemlékvédelmet Magyarországon is. Tekintettel arra, hogy a „régiségekkel” foglalkozók számára önálló szervezet nem létezett, kezdetben – német mintára – egy már működő szervezet élé- tébe csatlakoztak bele a magyar műemlékvédelem szakemberei. A szerveze- ti keretet a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága (1841–1847, 1863–1933) adta, amely a reformkorban, a szervezet 1847-es betiltásáig adott lehetőséget a műemléki terület tudományos feldolgozására, illetve az 1860-as években adott otthont még néhány évre a műemlékek ügyéért fáradozóknak.²⁰ A külföldi mintaátvétel és munkamódszer vitathatatlan.

Természetesen az 1848–1849-es események nem tették lehetővé – oly sok más törvénytervezettel egyetemben –, hogy a műemlékvédelemről törvény születhessen. A szabadságharc bukását követően az 1851. december 31-én kihirdetett *szilveszteri pátiens* elnevezésű oktrojált alkotmány lépett hatályba. Ez az egész osztrák birodalomra, így a szuverenitását veszített és dezintegrált magyar területekre is kiterjesztette illetékességét. Amint alkotmányos értelemben az elkövetkezendő évek a neoabszolutizmus jegyében teltek, a magyar műemlékvédelemre örömteli esztendőket vártak. Az Osztrák Császárság műemlékvédelmi dikasztériuma, a *Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* (Építészeti Emlékműveket Megvizsgáló és Jó Karban Tartó Központi Bizottmány – Arányi Lajos korabeli fordítása) illetékességét a magyar területekre is kiterjesztette. A bizottság 12 tagú volt, tagjait a központi miniszteriális szervek delegálták. Felügyeletét az ipari, kereskedelmi és középítkezésügyi miniszter látta el, tehát elsősorban nem a kulturális tárca irányítása alá tartozott.²¹ Regionális szinten a konzervátorok végezték a munkát, feladatuk a helyi munka megszervezése volt. A korabeli közvéleményben úgy szerepelt ez a szervezet, hogy a miniszteri alkalmazottak és a magánemberek lelkesedése tartotta fenn az intézményt. Ezt mutatja az ún. levelezők sokasága, akik a konzervátorok irányítása mellett, önkéntesként küldték a jelentéseket a felfedezett műemlékekről. A munka egységes jellegét az a formula biztosította, amelyen minden műemlék esetében ugyanarra a tizenegy kérdésre kellett választ adni, így az egységes nyilvántartás elkészítése nem jelentett problémát. A dikasztérium német nyelven publikált is, az

²⁰ SARUDI Sebestyén József: Az intézményes műemlékvédelem első évszázada. *Művelődés*, 1996. 7–8. sz. 38–39. p.

²¹ HELFERT, Freiherrn von – ALEXANDER, Joseph (Hrsg.): *Festschrift der Central-Comission anlässlich ihres fünfzigjährigen Wirkens*. Wien, 1903.

Évkönyvek (Jahrbuch der k.k.CCEEB) és a *Közlemények (Mittheilungen der k.k.CCEEB)* ezt a célt szolgálták.²² A német mintájú magyar kezdeményezést így egy osztrák rendszer vitte tovább, s fejlesztette professzionális szintre.

2.4. Az 1860-as és 1870-es évek szervezeti műemlékügyi változásai

A megkezdett munka viszont 1860-ban megszakadt, mert az *októberi diploma* autonómiát adott Magyarországnak, nagyrészt helyreállítva integritását, ezzel a Bizottság elvesztette magyarországi területi illetékességét, iratanyagát átadta a megszületendő magyar központi közigazgatásnak.

A hirtelen beköszöntött nemzeti függetlenség készületlenül érte a magyar műemlékvédőket. Az állami szerepvállalás most nem jöhetett szóba, így a feladatot provizórikusan a Magyar Tudományos Akadémia Archeológiai Bizottsága vette át. Az Akadémia érdeme elsősorban a publikációk szakadatlan sora, amellyel a műemléki értékeket közvetítették a szakmai közönség és a társadalom felé. Ezt a feladatot egészen 1872-ig látták el, amikor megszületett az első magyar műemlékvédelmi államigazgatási szerv.²³

A kiegyezéssel egy időben fontos törvények készültek. 1867-ben megtörtént az Ausztriával való kiegyezés, 1868-ban kiegyeztünk a horvátokkal és a magyarországi nemzetiségekkel, 1869-ben megkezdődött a közigazgatástól független bírósági rendszer kiépítése, 1870-től pedig az önkormányzati közigazgatás modernizálása is kezdetét vette. Ilyen átfogó törvényekkel párhuzamosan, már 1869-ben Henszlmann Imre benyújtotta az első törvényjavaslatot, amelyet Ipolyi Arnold 1871-es javaslata követett. Mivel ebből sem lett törvény, Pauler Tivadar kultuszminiszter – a törvény megszületéséig terjedő időszakra létrehozta a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságát (MMIB), s kinevezte első nyolc tagját is. Feladatul kapta a bizottság a műemlékek lajstromozását és osztályozását, levéltár kialakítását, külső munkák szemlélését, költségvetési javaslat előterjesztését.²⁴ Ezzel egy korlátozott külső szuverenitással rendelkező ország – megélve belügyeiben a teljes belső szuverén hatalmát – polgáira és alsóbb hatóságaira is kötelező érvényű intézményrendszer alapjait fektette le.

²² DVOŘAK, MAX – RIEGL, Alois: *Mitteilungen der Zentralkommission*. Wien, 1905. 255–276. p.; FORSTER Gyula: *A Magyar Tudományos Akadémia és a műemlékek védelme*. Budapest, 1928. MTA, 34–42. p.

²³ FORSTER 1928. 42–64. p.

²⁴ DERCSÉNYI Balázs: *Országos Műemlékvédelmi Hivatal*. Budapest, 1992. TKM, 1. p.

A törvénytervezetek kudarca ellenére részeredmények mégis születtek. Az 1868. évi LVI. törvénycikk 1. §-a lehetőséget adott állami kisajátításra Pest és Buda területén történeti emlékek állítása, fenntartása vagy megoltalmazása végett. Az 1871. évi XVIII. törvénycikk 26. §-a szerint pedig csak a törvényhatóság hozzájárulásával lehetett műemléki épületen építési, bontási, átalakítási munkálatokat végezni.²⁵ Fontos dokumentum továbbá a kultuszminiszter 1870/71. évi közoktatási állapotokról írt jelentése, amelynek mellékletét képezi a hazai műemlékek és épületmaradványok jegyzéke 1872-ből.²⁶

2.5. Az első műemlékvédelmi törvény: az 1881. évi XXXIX. törvénycikk

Az 1878. évi francia műemlékvédelmi törvényjavaslat mintájára került az Országgyűlés elé az új jogszabálytervezet, amelyet hosszas vita után, a szabályozási tárgyat megszorítva, csak az ingatlanok vonatkozásában fogadtak el, így nem valósult meg az integrált örökségvédelem, ezért a műemlék kifejezés és az első műemléki törvény kizárólagosan ingatlanokkal foglalkozott. Ez lett az 1881. évi XXXIX. törvénycikk *a műemlékek fenntartásáról*, amely 1881. május 28. és 1949. november 16. között volt hatályban. A törvény megszületését nem tekinthetjük nemzetközi összehasonlításban nézve megkésettnek, hiszen Franciaországban 1878-ban, Németországban 1902-ben, Angliában 1913-ban készült el az első átfogó műemlékvédelmi törvény.²⁷

A műemlékké vagy régészeti területté nyilvánítás miniszteri feladat volt. A műemlék fenntartása a tulajdonos kötelezettsége volt, bárminemű építési munkához miniszteri engedély kellett. Ha a tulajdonos veszélyeztette a műemlékét, kisajátításnak volt helye. Állami, önkormányzati, illetve vallási célra használt egyházi műemlék kisajátításának helye nem volt, helyette a kényszer-helyreállítás intézményét lehetett alkalmazni, a tulajdonos költségére, amelyet az állam alapos indok esetén átvállalhatott.

Hatályát tekintve a kisajátítás lehetett végleges vagy ideiglenes. Ideiglenes általában olyan régészeti feltárásoknál volt eszközölhető, ahol az ingatlanon épület nem állt. A kisajátítást az arról szóló 1881. évi XLI. törvénycikk alapján lehetett kivitelezni. A kisajátítandó műemlék értékének bírói becslése

²⁵ FORSTER Gyula: *A műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban*. Budapest, 1906. Hornyánszky, 51. p.

²⁶ FORSTER 1928. 73. p.

²⁷ CSÁSZÁR László (szerk.): *A műemlékvédelem Magyarországon*. Budapest, 1983. Képzőművészeti Kiadó, 7. p.

alkalmával annak történeti vagy művészeti többletértéke tekintetbe nem volt vehető, s mindaddig, amíg a kártalanítási összeget jogerejű egyezséggel meg nem állapították, a miniszter jogosult volt a kisajátítástól visszalépni, de köteles volt az eljárásból fakadó kárt megtéríteni, ha ezt a fél peres úton kikövetelte.

A törvény következő fejezete kihágási büntetőrendelkezéseket tartalmazott, ahol figyelembe vették az elkövető műveltségi állapotát (fel tudja-e mérni, hogy amit veszélyeztetett, az műemlék). A kihágási ügyek a miniszter indítványára indultak, járásbírótság előtt, s elzárásnak nem volt helye, még a pénzbírság átváltoztatása esetére sem. Tényállás szerint, aki műemléket vagy annak tartozékát önhatalmúlag ledönti, lebontja vagy rongálja, vagy annak ledöntését, lebontását vagy rongálását elrendeli, vagy saját telkén megengedi; amennyiben cselekménye a büntetőtörvény szerint büntetendő cselekményt nem képez, bírságban marasztalendő, s azon felül tartozott túrni, hogy a műemlék, amennyiben helyreállítható, az ő költségén állíttassék helyre. Ha ezen törvényellenes cselekményt önkormányzati vagy egyházi testület határozatán alapult, egyetemlegesen osztoztak a bírságban, amennyiben az illető határozathozatalához hozzájárultak. A behajtott bírság a műemlékek fenntartására szolgáló alapba lett befizetve.

Végezetül a törvény létrehozta az addig provizórikus jelleggel működő MMIB helyébe a Műemlékek Országos Bizottságát (MOB).²⁸ A bizottság a miniszter tanácsadó és véleménynyilvánító testülete volt. Szervezete egy elnökből, egy előadóból, egy titkárból, egy építészből s több rendes és levelező tagból állt, akiket miniszter nevezett ki. A tagság általában fizetést nem kapott. Az előadónak és az irodai és levéltári teendők végzésére is hivatott titkárnak rendes évi fizetését a költségvetésben állapították meg. A többi tag legfeljebb kiküldetési díjban részesült.

A bizottság a műemlékek felett a felügyeletet vidéki (levelező) tagjai – s amennyiben közigazgatási intézkedés szüksége merült fel – a közigazgatási bizottságok útján gyakorolta. A bizottság mellett állandó nyilvános levéltár jött létre.

2.6. Műemlékvédelem törvényi keretek között (1881–1918)

A nemzeti mozgalmak és a nemzetállami lét ideája Magyarországon is erősen éreztette hatását a 19. század második felében. Némcsak az osztrákok elnémetesítő politikája, hanem a millennium, a honfoglalás ezeréves évfordulójának közeledte is lendületet adott a kultúrpolitika érvényesülésének. Az egységes magyar nemzet önállósága és nagyhatalmi léte a középkorra tehető, egyike

²⁸ DERCSÉNYI 1992. I. p.

volt az európai nagy középkori királyságoknak. Ezek után természetes, hogy a Magyar Állam középkori alapokra helyezte a nemzet nagyságának demonstrálását. Ez a műemlékvédelem és a műemléki helyreállítások tekintetében is érvényesült, mégpedig oly módon, hogy a műemléki szakma a mai napig vitatja a kultúrpolitikai beruházások szakszerűségét és értékteremtő voltát. A műemlékvédelem szempontjából legalább akkora veszélyt jelent a pénz bősége, mint a pénztelenség. Főleg akkor, ha a pénzügyi források felhasználását a szakmai körökön túl a politikai körök is befolyásolják. Ennek vált részesévé többek között Visegrád (1871–1881), a soproni Szent Mihály templom (1863–1866), a Pannonhalmi Apátság temploma (1868–1875), a lébényi templom (1862–1866), a pozsonyi székesegyház (1867), a kassai székesegyház (1857–1877–1896),²⁹ Vajdahunyad vára (1868–1914), budavári Mátyás-templom (1874–1896),³⁰ pécsi székesegyház (1882–1891)³¹ stb. A helyreállításokat szakmai bizonytalanság kísérte: a purizmus és a konzerválás kettőssége. Itt az idealizmus és a történelmi folyamatosság dilemmája szerepelt: az épületnek az adott történelmi kor és a nemzet nagyságát kell-e reprezentálnia bármi áron, vagy pedig a maga szerény voltában kell-e bemutatnia a történelem folyamán alakult épület hiteles és meg nem másított képét.

A pénzügyi forrásokat az állami költségvetés, egyházi ingatlan esetén továbbá a vallás alap és az egyházi műemléki alap szolgáltatta.

A műemléki munkálatok vitatható kivitelezésére hozott példák mellett megjelentek előremutató, korszerű konzerválási és helyreállítási elveket felvonultató tevékenységek is. Közülük is kiemelkedik Möller István (1860–1934) munkássága. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1889-ben bízta meg a zsámbéki premontrei templomrom állagmegóvási munkáival. A romlásnak Möller István korszerű restaurálása (1896–1900) vetett véget. Módszere, amely szerint a romot romos állapotban konzerválta, a korszerű műemlékvédelmi elveknek megfelelő. A templomot csak a szerkezeti és állékonysági szükség szerint erősítette meg, részben az eredeti kőanyagból, részben a rekonstrukciós akciót bemutató téglá aláfogásokkal. Részleteinek tiszta megtartásával hitelesen őrizte meg a magyarországi középkori építészet egyik legértékesebb, kőbe faragott dokumentumát. A purizmusnak is megfelelő, a letisztult stílusjegyeket

²⁹ FORSTER 1906. 220. p.

³⁰ HENSZLMANN Imre: Különvélemény a budai vár parochiális templomtornyok újrafelépítésének ügyében. *Archeológiai Értesítő*, 1871. 11. sz. 275–278. p.; FORSTER 1906. 222. p.

³¹ BOROS László: *A pécsi székesegyház Pollack-féle átépítésének története*. (Baranyai Levéltári Füzetek 24.) Pécs, 1982.; CSEMEGINÉ TOMPOS Erzsébet: A pécsi székesegyház Schmidt-féle újjáépítése. *Az Építőipari és Közlekedéstudományi Műszaki Egyetem Közleményei*, 10. 1964. 5. sz. 33–97. p.

hordozó, a templomépület teljességét hordozó visszaépítés zöldmezős beruházás keretében a mai Lehel téren valósult meg, a Szent Margit-plébániatemplom felépítésével, 1931 és 1933 között.³²

A zsámbéki templomrom a biztosítási munkák előtt

Kép forrása: Möller István: A zsámbéki templomrom. *Technika*, 1925. 5–6. sz. 70. p., Arcanum Újságok

³² ifj. DÜMMERLING Ödön: Möller István (1960–1934). *Műemlékvédelem*, 1960. 4. sz. 229–233. p.; ROMÁN 1996. 52–55. p.; MÖLLER István: A zsámbéki templomrom. *Technika*, 1925. 5–6. sz. 69–78. p.; GUZSIK Tamás: Műemlékvédelem Zsámbékon. *Építés – Építészettudomány*, 1978. 2–3. sz. 229–246. p.; RADOS Jenő: *Magyar építészettörténet*. Budapest, 1961. Műszaki Könyvkiadó, 65–66. p.

3. A közjogi provizórium időszakának (1920–1944) építési és műemlékvédelmi jogi vívmányai

3.1. Az általános építésügyi szabályozás törvényi szintű szabályozása

A szociális, jóléti, gondoskodó állam doktrínájának való megfelelés megkövetelte idővel az országos hatályú építésügyi jogszabályok megszületését. Bár a belügyminiszteri felügyelet 1870-től egyértelműen nyomom követhető (pl. 1870. évi X. törvénycikk), egyre égetőbbé vált a jogterület törvényi szintű szabályozása.³³

A 19. század közepéig minden település maga döntötte el, hogy mennyi teret enged polgárai építő kedvének.³⁴ A kiegyezést követően kezdődött a központi törvényhozás primátusának ideje, amely az 1870-es évek elején meg is teremtette az első központi rendelkezéseket, amelyek a törvényhatóságok (megyék, nagyobb, ún. törvényhatósági jogú városok), valamint a helyhatóságok (községek, kisebb, ún. rendezett tanácsú, 1929-től megyei városok) hatáskörébe utalta az elsőfokú építésügyi hatósági feladatokat.³⁵

Fentiek ellenére viszont a központi építésügyi szabályok csupán 1937-ben jelentek meg, a VI. törvénycikk alatt.³⁶ A törvény három nagy részre oszlott: az első fejezet a városrendezést, a második a telekfelosztás, telekhatár-rendezés, telek-átalakítás műszaki-jogi kérdéskörét, valamint a tulajdonjogot erősen korlátozó, de szükséges kisajátítás kérdéskörét tárgyalta, ameddig a harmadik nagy egység az építésügyi hatóságokról rendelkezett kimerítően, tovább konkretizálva az addig is fennálló hatósági hierarchiát.³⁷

3.2. Telekalakítás mint a közérdek autonóm aktusa

Az állami szuverenitás leképeződéseként a települési önkormányzatok autonóm általános és egyedi szabályozási jogosultságai nyertek teret. Már a modern időköt mutatta, hogy a felosztásra szánt telek tulajdonosa köteles volt a hatóság

³³ MAGYAR Mária: *Az építésügyi hatósági engedélyezési eljárások*. Budapest, 2001. KJK-KER-SZÖV, 9. p.

³⁴ SEEREINER Imre: A területfejlesztés és a területrendezés, In DEMCSIK Tamás (szerk.): *Magyar közigazgatási anyagi jog*. Budapest, 2006. Szent István Társulat, 58. p.

³⁵ SZALAI Éva: A területfejlesztési igazgatás és az építésügy alapjai. In FICZERE Lajos – FORGÁCS Imre (szerk.): *Magyar közigazgatási jog. Különös rész*. Budapest, 2006. Osiris Kiadó, 220–221. p.

³⁶ 1937. évi VI. törvénycikk a városrendezésről és az építésügyről. 1–29. §.

³⁷ ELEKES Andrásné: A településrendezés helye, szerepe, jelentősége az építésügyi igazgatásban. In *I. Építésügyi Igazgatási Konferencia*. Budapest, 1983. 322–323. p.

rendelkezése szerint a telkére a városi út- és közműhálózatot kivezetni, továbbá telkét utakkal és a városban meglevő közművekkel a szükséges mértékben ellátni, illetőleg annak költségét viselni. A tulajdonos érdekeit és a tulajdon-szabadság elvét védte, hogy a felosztásra szánt telek határán létesíteni vagy szabályozni kívánt út céljára a tulajdonos csak az út félszélességének megfelelő területet volt köteles átadni, az út és a közművek létesítésének költségét pedig felerészben volt csupán köteles viselni. A felosztásra szánt teleknek út céljára felhasznált azért a részéért, amely a telek egyharmadát nem haladta meg, valamint az említett célra felhasznált területen lévő épületért és egyéb alkotórészért kártalanítás nem járt. A tulajdonos az ilyen épületet és egyéb alkotórészt lebonthatta és elvihette. A felosztásra szánt teleknek közcélra igénybe vett része az igénybevétel elrendelésének jogerőre emelkedésekor kisajátítás jogcímén, kisajátítási eljárás nélkül közterületté vált. A telekkönyvi lejegyzést akár a város, akár a telektulajdonos a telekkönyvi érdekeltek hozzájárulása nélkül kérhette.

Ha a város beépítésre kijelölt részén valamely telekcsoport az egyes telkek fekvése, alakja vagy kis terjedelme miatt a szabályoknak megfelelő beépítésre nem volt alkalmas, telekátalakításnak volt helye. Elkerülhetetlen szükség esetén beépítésre alkalmas telek is eljárás alá volt vonható. Az érdekeltek kérelmére csak akkor lehetett telekátalakítási eljárást indítani, ha a kérelmezők telkük száma és nagysága szerint többségben voltak, és az átalakítás közérdeklél nem ellenkezett. Egyébként közérdekből az érdekeltek kérelme nélkül is eljárás volt indítható. Tekintettel arra, hogy ez előbbi esetekben a tulajdonjog erős korlátozásáról volt szó, a törvény a döntést a hatósági ügyintéző helyett a helyi legmagasabb szintű kollektív döntéshozó szervre telepítette. A telekátalakítási eljárás megindítása tárgyában törvényhatósági jogú városban a törvényhatósági bizottság, megyei városban a képviselő-testület határozott. A határozatban az átalakításra szánt telkeket és közterületeket pontosan meg kellett jelölni. A telekátalakítást megokolt esetben az eljárás megindításakor kijelölt területnél nagyobb területre terjeszthették ki vagy kisebb területre korlátozhatták. Az eljárás megindítását a telekkönyvben fel kellett jegyezni.

A telekátalakítás tervében az új telkeket és közterületeket a városrendezési terv figyelembevételével kellett megállapítani. Az új telkeket úgy kellett kiosztani, hogy mindenki lehetőleg azt a telket kapja, amely egészen vagy nagyobb részben az övé volt, és hogy a korábbi telektulajdonosok közül minél kevesebben maradjanak új telek nélkül. A teleknek az a része, amelyen épület volt, csak a korábbi tulajdonos beleegyezésével volt juttatható másnak. Aki nagyobb értékű telket kapott, köteles volt a különbözet összegét a város pénztárába befizetni. Annak, aki kisebb értékű telket kapott vagy telket egyáltalában nem kapott, a különbözet összegét a város pénztárából kártalanításként ki kellett fizetni. Arra viszont senki sem szerzett jogot, hogy

a telekátalakítás folytán neki juttatott telket visszautasítsa, s helyette pénzbeli kártalanítást követeljen.

A városrendezés szempontjából nagyon fontos volt a hagyományos városszövetbe történő beavatkozás, főleg olyan esetekben, amikor ez az épített örökséget nem veszélyeztette. A város részére így kisajátítható volt az olyan telek, amely a városrendezés terve szerint út létesítéséhez, bővítéséhez, illetőleg szabályozásához volt szükséges; vagy amelynek beépítése később jóváhagyott városrendezési tervnek vagy később hatályba lépett építési szabálynak már nem felelt meg; továbbá amely a városrendezés tervének végrehajtásához vagy általában a városkép előnyösebb alakításához, avagy a város természetes fejlődését gátló akadály elhárításához volt szükséges. Ugyanúgy a város kisajátíthatta az olyan területet, amely bármely közmű üzemi telepe, illetőleg hálózata vagy közcélú épület vagy berendezés létesítéséhez, illetőleg bővítéséhez volt szükséges, vagy ipari, műemléki, honvédelmi védőterületként, illetve gyógy- vagy üdülőhely létesítéséhez, illetőleg bővítéséhez vált szükségessé. A kisajátítás lefolytatásához sok esetben az illetékes miniszter hozzájárulása is kellett.

Olyan úton, amelyen zárt sorú építkezés lett kötelező, az előkertet kisajátítás jogcímén, kisajátítási eljárás nélkül az út területéhez lehetett csatolni, ha ezt az út forgalma szükségessé tette. Az előkert igénybevételét Budapesten és környékén a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, más törvényhatósági jogú városban a törvényhatósági bizottság, megyei városban a képviselő-testület rendelhette el.

3.3. Egyedi építésügyi szabályok: az egyén autonómiája a szuverén törvényhozó hatalom felhatalmazása alapján

A törvény utolsó harmada az építésügyi szabályokkal foglalkozott. Ez legalább olyannyira fontos volt, mint az előző fejezetek, mivel a jogbiztonságot szolgálta az, hogy az országos és a helyi rendelkezések ismeretében a tervező és az építető mindenütt egységes hatósági joggyakorlattal találkozhatott.

Tehát épület építéséhez, valamint használatbavételéhez az építésügyi hatóság engedélyére volt szükség. A hatóság csak olyan építésre adhatott engedélyt, amelynek bemutatott terve az építésrendészet szabályainak, városrendezési terv alá eső területen pedig a városrendezési tervnek is megfelelt. Beépítésre ki nem jelölt területen csak középület és olyan épület volt építhető, amely az illető terület rendeltetésének megfelelt. Az építésre adott engedélyben az építést közérdekből meghatározott feltételekhez lehetett kötni, sőt későbbi átalakítás kötelezettségét is meg lehetett állapítani.

Ha valamely épület már az építésekor hatályban volt szabályoknak és az építésre adott hatósági engedélynek sem felelt meg, a hatóság az épületnek

közérdekből indokolt átalakítását rendelhette el. Ha az épületet nem lehetett megfelelően átalakítani, a hatóság a közérdek súlyosabb veszélyeztetése esetén az épület lebontását rendelhette el.

Az építésnél az útnak a városrendezési terv szerint megállapított szintjéhez kellett alkalmazkodni. Ha az út tényleges szintje nem felelt meg a városrendezési terv szerint megállapított szintnek, az építésügyi hatóság a tényleges szinthez alkalmazkodó építést megengedhette, de ez nem állt az építető érdekében, mert az ilyen épület tulajdonosa az út megfelelő szintre helyezésekor köteles volt az épületen emiatt szükséges átalakítást a méltányosan megszabott idő alatt saját költségén elvégezni. Ha viszont az út korábban megállapított szintjét megváltoztatták, a hatóság az épületnek emiatt szükséges átalakítását elrendelhetette. Az erre vonatkozó határozat jogerőre emelkedésétől számított egy éven belül az épület tulajdonosa a várostól, illetőleg a községtől költségének megtérítését követelhetette.

3.4. A szuverén hatalom jellegzetessége: a kényszerintézkedések elrendelése

Már az 1881. évi műemlékvédelmi törvény is ismerte a saját költségen való helyreállítás kötelezettségét, az 1937. évi építési törvény pedig az átalakítás, lebontás és tatarozás elrendelését vezette be mint közigazgatási kényszerintézkedést. Az igazgatási szankciók új szakasza kezdődött meg tehát, amelyben az 1937. évi VI. törvénycikk vitathatatlanul új korszakot nyitott meg. Az eddigi szubjektív alapú bírságok mellett bevezette az objektív alapú építésrendészeti bírságot. Ez a bírságfajta nemcsak abban különbözött a korábbiaktól, hogy vétkességre tekintet nélkül ki lehetett szabni, hanem abban is, hogy a bírság mértéke nem volt meghatározott. Elérhette az ingatlan értékének egytized részét. Az építésrendészeti bírság objektivizálódása jelentős lépés volt az önálló államigazgatási jogi szankciók fejlődésében. Ezzel ugyanis a jogalkotó már nem elsősorban felelősségi elemként kezeli a bírságot, hanem az építési törvényben meghatározott célok megvalósítását célozza. A törvény két szempontot emel ki, amely a korábbi bírságolási gyakorlattal ellentétes. Egyrészt a bírság rendbüntetés jellege, másrészt pedig a közérdek súlyos sérelme.³⁸

A törvény jogdogmatikai jelentősége tehát abban áll, hogy a felügyeleti bírságolás következményeként megjelenhetett az ún. anyagi jogi bírságrendszer. Így manapság már a szabálysértési bírság és a felügyeleti bírság párhuzamosan él egymás mellett. A szabálysértés a szubjektív, ameddig a szabálytalanság fennálltának szankciója objektív jellegű. Így a mai napig

³⁸ NACY Marianna: *A közigazgatási jogi szankciórendszer*. Budapest, 2000. Osiris, 26–28. p.

fennálló építésügyi és műemlékvédelmi (örökségvédelmi) bíróság ezen az objektív alapon szemlélhető.³⁹ Továbbélésében az objektív bírágrendszer majd az 1/1961. (I. 22.) Korm. sz. rendelet szennyvízbírágában fejlődik tovább, de végső megerősödését a környezetvédelemről szóló 1976. évi II. törvény adja.⁴⁰

3.5. Műemlékvédelem a változó társadalmi környezetben

A 20. századba lépett MOB-nak egyre több kihívással kellett szembenéznie. Először is a századfordulóra erőteljesen megváltozott összetétele, hiszen a hőskorszak meghatározó alakjai – idős koruk miatt – kiestek az aktív munkából. 1904-ben lépett hatályba a MOB *Szervezeti és Működési Szabályzata*, amelynek idején már 34 fős volt a testület, amely a hatékonyság rovására ment. A publikációs feladatoknak a *Magyarország Műemlékei* sorozat 1905 és 1915 között megjelent köteteivel tettek eleget, de a világháború nagyban megnehezítette a munkát. 1916 és 1918 között készült el a *Fenntartandó műemlékek jegyzéke*, de ezzel a tervszel már nem volt idő foglalkozni. A Magyar Királyság megszűntét követően a Magyar Népköztársaság (1918. november 16.–1919. március 20.) népkormány 1919. február 28-án feloszlatta a szervezetet. A Tanácsköztársaság (1919. március 21.–1919. augusztus 1.) július 9-én megalapította a közoktatásügyi népbiztos (miniszter) felügyelete alatt az Országos Műemléki Hivatalt, amely a hátralévő három hétben érdemi munkát nem tudott végezni.⁴¹

A Tanácsköztársaság bukását követően Magyarország államformája ismételten királyság lett, s az anyagi jogfolytonosság híveinek térnyerését követően az 1918 ősze után történt eseményeket, így a népkormány és a forradalmi kormányzótanács tevékenységét is illegitimnek minősítették, tehát így a MOB feloszlata is egy érvénytelen jogcselekmény keretében történt. Ezért a kultuszminiszter felszólította 1921. június 8-án a MOB (egykori és jelenlegi) tagjait, hogy folytassák tevékenységüket. A történelmi kor sajátja, hogy a műemlékes szakemberek közül sokan 1918 és 1919 folyamán is aktív tevékenységet fejtettek ki, bár nem az új politikai berendezkedés iránti rajongás, hanem a műemlékek ügye iránt érzett lelkesedésből. Ez viszont a jogfolytonosság államában kompromittáló volt, így többen – köztük az elnök – nem folytathatta tevékenységét. Ekkor már 45 fős volt a beltagság száma.

³⁹ Uo. 91., 92., 96., 99. p.

⁴⁰ Uo. 35–36. p.; NAGY Marianna: *Interdiszciplináris mozaikok a közigazgatási jogi felelősség dogmatikájához*. Budapest, 2010. ELTE Eötvös Kiadó, 41. p.

⁴¹ GERGELYFFY András: *Műemlékvédelmünk a Tanácsköztársaság idején. Műemlékvédelem*, 1959. 4. sz. 210–213. p.; BARCZA Géza: *Ötven éves a szocialista műemlékvédelem. Műemlékvédelem*, 1967. 4. sz. 198. p.

Szükségessé vált – ahogyan általában a teljes közigazgatás, úgy – a műemléki ügyek racionalizálása is. Létrejött egy kilenctagú végrehajtó bizottság, amely az 166.714/1922. III. a. számú VKM rendelettel kihirdetett új *Szervezeti és Működési Szabályzat* szerint hetente ülésezett, ellentétben a kéthavonta esedékes teljes üléssel. Mivel az ingókra vonatkozó törvény csak 1929-ben jelent meg a XI. törvénycikk alatt, s az 1922. évi XIX. törvénycikkben említett Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa kizárólagosan az Országos Levéltár, a Nemzeti, Szépművészeti, Iparművészeti Múzeum és a Pázmány Péter Tudományegyetem levéltári anyagát ölelte fel, ekkor három tagozat működött a MOB kebelében: ingó, ingatlan és irodalmi emlékek tagozata. 1932-től jelent meg újdonságként a főtitkár tisztsége, aki a nyilvántartást vezette.

1920 után az elnöki tisztséget a miniszter egészen 1934-ig be sem töltötte. Ekkor a MOB 1949. évi megszűnéséig egy világlátott, művelt és a műemlékvédelem iránt elkötelezett karizmatikus vezető érkezett Gerevich Tibor (1882–1954) személyében.⁴² A bizottság munkája felélénkült, amelyet Szent István halálának millenniuma is katalizált, így 1938-ban a király születési helyeként tisztelt esztergomi vár átátása és a székesfehérvári királyi bazilika feltárása és publikálása is megtörtént. A *Magyarország Művészeti Emlékei* kiadvány, amely ez előbbieket tartalmazta, sajnos befejeetlen maradt, a második világháború közeledtével.

A munkálatokat nagyban nehezítette a trianoni határváltozások követése, a Magyar Királyság területi szuverenitásának többszöri módosulása. Ugyanígy az állami és társadalmi modernizáció kihívásainak az 1881.évi műemléki törvény már egyre kevésbé tudott megfelelni. A reform egyre sürgetőbbé vált, amelynek katalizátori szerepe a szaktestületre hárult.

4. Kitekintés: az államszocialista korszak első évtizede

4.1 A műemlékvédelem reformja: a szuverén hatalom kiterjesztése

Gerevich Tibor MOB elnök javaslatára 1942-ben napirendre került az új műemléki törvény megalkotásának szükségessége. A törvény létrehozta volna a Művészeti és Történelmi Emlékek Országos Főfelügyelőségét és a Művészeti és

⁴² GENTHON István: Műemléki kiállítás a Nemzeti Szalonban (Magyar műemlékvédelem 1949–1959). *Műemlékvédelem*, 1960. 2. sz. 65. p.

Történeti Emlékek Országos Tanácsát. A kisajátítás mellett lehetőség lett volna a terület zár alá vételére, bevezette volna az ún. esztétikai és biztonsági zónát a műemlék körül, tizenöt éves házadó kedvezményt adott volna a műemléket felújítóknak, s a Főfelügyelőséghez került volna az engedélyezési eljárás.

A háborút követően, a köztársaság kikiáltásának évében, 1946-ban Gerevich újabb törvénytervezettel jelentkezett. A *műemlékek védelméről és az Országos Műemléki Hivatal szervezéséről* szóló 1946-os törvényjavaslat lényegében a Gerevich Tibor⁴³ féle 1942-es javaslat átdolgozásának tekinthető. A MOB 1948-ban ismét benyújtotta javaslatát a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a műemléki törvény előkészítése céljából. A *műemlékek védelméről és az Országos Műemléki Hivatal szervezéséről* szóló 1948-as törvényjavaslat az ingó és ingatlan emlékekről egységesen kívánt gondoskodni. Ez a javaslat képezte alapját A *múzeumokról és műemlékekről* szóló 1949. évi 13. számú törvényerejű rendeletnek, amelyet már nem az Országgyűlés, hanem a Népköztársaság Elnöki Tanácsa fogadott el, s amelyet 1949. november 16-án hirdettek ki.⁴⁴

Az új, immáron törvényerejű rendelet már a műemlékekről és a múzeumokról együttesen rendelkezett.⁴⁵ Ez a jogszabály az 1881. évi törvény korszerűsített változata volt, kibővítette a műemlékvédelem során elrendelhető munkák körét, védelemben részesítette a műemlékek környezetét is. A törvény előírta az állam által elvégeztetett kényszer-helyreállítások esetén a tulajdonos visszatérítési költségét. Ebből következően indult meg a műemlékek nagyobb számú védetté nyilvánítása, jelenleg is ez képezi a védett állomány törzsanyagát. A törvényerejű rendelet ötödik és az azt követő fejezetei foglalkoztak a műemlékekkel. A műemlékekről – szintén e törvényerejű rendelettel alapított – a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja nyilvántartást vezetett.⁴⁶ A nyilvántartás elkészítésének és vezetésének, valamint a műemlékek számbavételének módját a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelettel szabályozta, amely a jelentős ingatlanok tulajdonosai (birtokosai) részére bejelentési, illetve adatszolgáltatási kötelezettséget is megállapíthatott.

A műemlékké nyilvánítás tényét a telekkönyvbe is bejegyeztették a Központ megkeresésére. A műemléki ingatlanra vonatkozó minden telekkönyvi bejegyzésről a Központot hivatalból értesíteni kellett.

⁴³ HORLER Miklós: A műemlékvédelmi gondolat kialakulása Európában. Budapest, 1984. 52. p.; Bozóki Lajos: Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934–1945). In BARDOLY István – HÁRIS Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Budapest, 1996. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 173. p.

⁴⁴ FÜLÖP Csilla: Átmenet és újrakezdés (1945–1949). In BARDOLY István – HÁRIS Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Budapest, 1996. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 199. p.

⁴⁵ DERCSÉNYI 1992. 1. p.

⁴⁶ Az Országos Műemléki Felügyelőség felhívása: „Mentsük meg műemlékeinket!” *Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és Építészettörténeti Szemle*, 1957. 2. sz. 65. p.

Ahogyan a tvr. ötödik fejezete⁴⁷ tartalmazta a műemlékvédelemre vonatkozó rendelkezéseket, úgy a hatodik fejezet⁴⁸ gondoskodott a műemlék környezetének védelméről. A nyolcadik fejezet (28. §) tartalmazta a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának (MMOK) működését, hatáskörét és finanszírozását.

A jogszabály az MMOK-t a vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyelete és a Magyar Tudományos Tanács irányítása alá helyezte. A hivatal elsőfokú hatóságként működött múzeumi és műemléki ügyekben, és eljárásában közvetlenül érintkezett más hatóságokkal. A hivatalvezetőt a miniszter javaslatára a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a tisztviselőket és alkalmazottakat a hivatalvezető javaslatára a miniszter nevezte ki.⁴⁹

A kilencedik fejezet (29–30. §) sorolta fel a vétségként és kihágásként minősített magatartásokra kiszabható büntetéseket.⁵⁰

Tekintettel arra, hogy az 1949-ben kikiáltott Magyar Népköztársaság a pártállami totális diktatúra bevezetésével erőteljesen korlátozta az emberi jogokat, a jelen téma vonatkozásában az állami szuverenitás demokratikus jogállami kereteit túllépve a magántulajdon szentségét tagadta, s az állami beavatkozás vonatkozásában kevés korlátot ismert el. Így az MMOK az ép és változatlan fenntartás érdekében megóvási és helyreállítási munkálatokra, a műemlék zavartalan hatásának érvényesülése érdekében pedig az elégtelenítő vagy idegen részek (díszítés, átfestés, vakolás, hirdetőablak) eltávolítására kötelezhette a fenntartásra kötelezett személyt. Ha a fenntartásra kötelezett személy a munkálatokat az MMOK által megállapított határidőn belül nem végezte el, a központ azokat a fenntartásra kötelezett személy költségére elvégeztethette. Romok estében viszont csak a további pusztulás megakadályozására irányuló munkálatokat lehetett elrendelni.

Ha építési munkákat akart valaki végezni műemléken, így külső vagy belső átalakítást, bővítést vagy javítást, feliratokat vagy műszaki berendezések (antenna, villanyoszlop) kívánt elhelyezni, akkor az MMOK engedélyét kellett kérnie. Műemlék jellegű épületre szóló építési vagy más hatósági engedélyt a központ előzetes hozzájárulása nélkül nem lehetett kiadni. A fenntartás kötelezettségén felül a központ olyan munkálatok teljesítésére is felhívhatta a műemlék fenntartására kötelezett személyt, amelyek a műemlék eredeti jellegének kifejezésére, vagy hatásosabb érvényesülésére irányultak. Ha a fenntartásra kötelezett személy az ilyen munkálatok elvégzését megtagadta,

⁴⁷ 1949. évi 13. törvényerejű rendelet a múzeumokról és műemlékekről. 17–21. §.

⁴⁸ Uo. 22–23. §.

⁴⁹ BARCZA Géza: A műemlékvédelemre vonatkozó jogszabályok. *Műemlékvédelem*, 1961. 3. sz. 170–175. p.

⁵⁰ HETÉNYI Imre: A műemlékek jogi védelme. *Műemlékvédelem*, 1958. 2. sz. 91–94. p.

a munkálatokat az MMOK az államkincstár terhére elvégeztethette. Az államkincstár ilyen esetben a meglévő gazdagodás erejéig a fenntartásra kötelezett személytől megtérítést követelhetett.

A műemléket az állam részére ki lehetett sajátítani, ha a műemlék fenntartására kötelezett személy a törvényesen megállapított kötelezettségeinek megszegésével vagy az MMOK törvényes intézkedéseinek megghiúsításával a műemlék épségét, jellegét vagy zavartalan érvényesülését szándékosan vagy vétkes gondatlansággal veszélyeztette.⁵¹

Az építésügyről szóló 1964. évi III. törvény hatályon kívül helyezte a korábbi műemlékvédelmi rendelkezéseket, és az építésügyi igazgatás keretei között rendelkezett a műemlékvédelmi feladatokat illetően. A műemlékvédelem részletes szabályait az 1/1967. (I. 31.) ÉM rendelet határozta meg, amely a műemlékvédelemről szóló 1997. évi LIV. törvény megalkotásáig volt hatályban.⁵²

A műemléki védelem ügyét tehát már 1881-től törvény szabályozta.⁵³ Viszont az állami műemlékvédelmi szervezetek (MOB, MMOK) hatékonysága erősen kritizálható volt. Csak az 1957-ben megalakított Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) hozott lényeges mennyiségi és minőségi változást. Az OMF két feladatot volt hivatott ellátni: egyrészt más szervek által műemlékekkel kapcsolatosan végzett munkák szakfelügyeleti, hatósági teendőit, másrészt az operatív, gyakorlati műemlékvédelmi munkák egy helyen történő komplex és koordinált megvalósítását.

5. Konklúzió

Az épített környezet alakítása túlnyúlik a funkcionalitás kérdésén. Ezen felül a *l'art pour l'art* esztétikán is. Üzenetet hordoz, propagandát testesít meg, az esetek jelentős részében jogpolitikai céllal bír. A historizáló építészeti stílus vagy a műemlék-helyreállítások egy adott kornak tulajdonítanak pozitív jellegzet, követendőnek, értékesnek tartják. Szemben a politikai szólammal, az épületállomány tartós. Évtizedekre, akár évszázadokra meghatározzák az érintett polgárok és látogatók környezetét, főleg nagyobb épületegyüttesek

⁵¹ MAGYAR Mária – PÉTER Annamária: *Az építészeti örökség védelme*. Budapest, 2003. Wolters Kluwer Hungary Kft., 21–23. p.

⁵² CZÉTÉNYI Piroska: A főváros műemlékvédelmének építésügyi igazgatási kérdései. In *I. Építésügyi Igazgatási Konferencia*. Budapest, 1983. 10–19. p.; MAGYAR–PÉTER 2003. 23–24. p.

⁵³ 1881. évi XXXIX. törvénycikk a műemlékvédelemről.; HORLER Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922). In BARDOLY István – HARI Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Budapest, 1996. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 105. p.

esetén, amelyek gyakorta állami beruházások keretében épülnek fel, illetve újulnak meg.

A jelentősebb épületek így kifejezői egy nemzetállam, egy politikai közösség egységének, közös értékszemléletének, a mögötte álló államhatalom szuverenitásának. Ebből a szuverén hatalomból részesednek azok az államhatalmi vagy önkormányzati testületek, amelyek vagy az államhatalmat testesítik meg vagy pedig önrendelkezési jogukat és önkormányzati autonómiájukat reprezentálják egyes jellemző épülettel. Így az épületek egy adott korszak fontos leképeződései, amelyek beszédes módon jelenítik meg az állam, egyes államhatalmi szervek szuverenitásigényét, illetve autonómatörekvését.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

(alapította Kovács Kálmán)

1. RÉVÉSZ Tamás: *A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után*. Budapest, 1971
2. BUZÁS József: *Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom idején*. Budapest, 1971
3. MÁTHÉ Gábor – RÉVÉSZ Tamás: *Az esti- és levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945–1970)*. Budapest, 1972
4. RÁCZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*. Budapest, 1972.
5. BUZÁS József: *Veszprém vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában*. Budapest, 1973
6. KOVÁCS Kálmán (hrsg. und eingeleitet von): *Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht. Studienband*. Budapest, 1974
7. NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A jogtörténet-tudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés)*. Budapest, 1975
8. DEGRÉ Alajos: *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig*. Budapest, 1977
9. RÉVÉSZ T. Mihály: *A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után*. Budapest, 1977
10. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben*. Tanulmánykötet. Budapest, 1979
11. MEZEY Barna: *A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései*. Budapest, 1981
12. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből. XVIII–XIX. század*. Tanulmánykötet. Budapest, 1982
13. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*. Budapest, 1983
14. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Tanulmánykötet. Budapest, 1984
15. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon. 19–20. század*. Tanulmánykötet. Budapest, 1986
16. KOVÁCS, Kálmán – RÉVÉSZ, T. Mihály (hrsg. und eingeleitet von): *Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen*. Studienband. Budapest, 1987
17. MEZEY Barna: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei*. Budapest, 1995, Osiris–Századvég Kiadó

18. POMOGYI László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, 1995
19. MEZEY Barna (szerk.): *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Tanulmánykötet. Budapest, 1998. Osiris Kiadó
20. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEZEY Barna (szerk.): *A magyar büntetőjog kutatásának alapjai*. Tanulmánykötet. Budapest, 1997 (2. kiadás, Budapest, 2000. Gondolat Kiadó)
21. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEZEY Barna (hrsg.): *Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert*. Studienband. Budapest, 1997
22. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga (szerk.): *Tanulmányok a magyar büntetőjog történetéből*. Tanulmánykötet. Budapest, 1998. Gondolat Kiadó
23. GÖNCZI Katalin: *Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó
24. POMOGYI László: *Szegényügy és közösségi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest, 2001. Osiris Kiadó
25. FÖGLEIN Gizella: *Államforma és állampfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Budapest, 2001. Osiris Kiadó
26. MEZEY Barna (szerk.): *A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére (1826–1899)*. Budapest, 2001. Osiris Kiadó
27. MEZEY Barna (hrsg.): *Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes. Studienband*. Budapest, 2003. Gondolat Kiadó
28. MEZEY Barna (szerk.): *Eckhart Ferenc emlékkönyv*. Budapest, 2004. Gondolat Kiadó
29. HAJNAL Hugó: *Csemegi Károly*. Budapest, 2003. Gondolat Kiadó
30. KÉPES György: *A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya*. Budapest, 2003. Gondolat Kiadó
31. MEZEY Barna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére*. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó
32. BECCHI, Paolo – SEELMANN, Kurt: *Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás*. Budapest, 2005. Gondolat Kiadó
33. HORVÁTH Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest, 2006. Gondolat Kiadó
34. LADÁNYI Andor: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944*. Budapest, 2007. Gondolat Kiadó
35. CHAUVEAU, Adolphe – HELIÉ, Faustin: *A bűnrészesség*. Budapest, 2008. Gondolat Kiadó
36. HORVÁTH Attila – KOLTAY András – MÁTHÉ Gábor (szerk.): *Sapienti iniuria non potest fieri. Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére*. Budapest, 2009. Gondolat Kiadó
37. KÉPES György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig*. Budapest, 2009. Gondolat Kiadó
38. MEZEY Barna (szerk.): *Szimbolikus kommunikáció. A jog színházától a jogi rituáléig*. Budapest, 2011. Gondolat Kiadó
39. MEZEY Barna (szerk.): *Bor és jogtörténet*. Budapest, 2011. Gondolat Kiadó

40. BRAUNEDER, Wilhelm – KOHL, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában*. Budapest, 2011. Gondolat Kiadó
41. KÉPES György (szerk.): *Az abszolút monarchia*. Budapest, 2011. Gondolat Kiadó
42. ROKOLYA Gábor: *A közjegyzői intézmény fejlődése a polgári korban*. Budapest, 2013. Gondolat Kiadó
43. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *Szuverenitáskutatás*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó
44. STIPTA István: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó
45. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – GOSZTONYI Gergely (szerk. és előszó): *A rendszerváltás harminc éve, avagy determinált volt-e a jogrendszer transzformációja?* Budapest, 2020. Gondolat Kiadó
46. NAGY Noémi (szerk. és előszó): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó
47. KARÁCSONY András (szerk. és előszó): *Szuverenitáskérdések. Elméletek, történetek*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó
48. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: *Hivatás és függetlenség*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó
49. RAYMUNDUS PARTHENOPEIS: *A törvények rövid, könnyű és hasznos foglalata*. (Fordította, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta BLAZOVICH László) Budapest, 2021. Gondolat Kiadó
50. MEZEY Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*. Budapest, 2021. Gondolat Kiadó
51. MÁTHÉ Gábor: *Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai. 16–20. század*. Budapest, 2021. Gondolat Kiadó
52. HORVÁTH Boldizsár: *Emléktörödékek köz- és magánéletemből*. (Sajtó alá rendezte CIEGER András és MATOLCSI Réka) Budapest, 2021. Gondolat Kiadó
53. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk. és előszó): *Ábrázolt és épített jog*. Budapest, 2021. Gondolat Kiadó
54. GOSZTONYI Gergely (szerk. és előszó): *A velünk élő történelmi cenzúra*. Budapest, 2022. Gondolat Kiadó
55. LÁSZLÓ Balázs: *Az 1811. évi erdélyi büntetőkérdés-javaslat*. Budapest, 2022. Gondolat Kiadó
56. NAGY Janka Teodóra – BÉLI Gábor (szerk.): *A jog kulturális holdudvara*. Budapest, 2022. Gondolat Kiadó
57. KOVÁCS-SZÉPVÖLGYI Enikő (szerk. és előszó): *Kihívások a büntetőjogi jogalkotás terejében a 19–21. században. Külföldi minták és nemzeti megoldások*. Budapest, 2022. Gondolat Kiadó
58. BEKE-MARTOS Judit (szerk. és előszó): *Összetett állammodellek és a hatalommegosztás elve*. Budapest, 2022. Gondolat Kiadó
59. KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina: *„Csalfa áméttások által többeket megkárosított”. A stellationatus a 18–19. századi magyar jogban*. Budapest, 2022. Gondolat Kiadó

60. KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina – MÁTHÉ Gábor – MEZEY Barna (szerk.): *A közép-európai régió és a nyugati hatások. A tradicionális jog alakváltozásai*. Budapest, 2023. Gondolat Kiadó
61. KÉPESSY Imre: *Az Országbírói Értekezlet története és öröksége*. Budapest, 2023. Gondolat Kiadó
62. HEIL Kristóf Mihály (szerk.): *A magyar liberalizmus gyökerei és a rendszeres bizottsági munkálatok. Adalékok az operátumok történetéhez*. Budapest, 2023. Gondolat Kiadó
63. BELIZNAI Kinga: *„Mily esetekben tartozik a bíró felelősséggel?”* Budapest, 2024. Gondolat Kiadó
64. MEZEY Barna: *Az első magyar büntetőjogi törvényjavaslat. A büntető kodifikáció és a büntetőjogi törvényjavaslat sorsa az 1843–1844. évi országgyűlésen*. Budapest, 2024. Gondolat Kiadó
65. KOCH, Arnd: *Adalékok a német büntetőjog történetéhez. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2024. Gondolat Kiadó